Reg No 10

સને ૧૯૨૬-૨૭ ની સ્કૂલ લીવીંગ પરીક્ષાનું

ગુજરાતી કવિતાનું પાઠ્ય પુસ્તક.

III 1926 17-1926

સંપાદક

મણિલાલ છબારામ ભટ્ટ.

ગુજરાતની જુની વાર્તાઓ, ઝાંશીની રાણી

પૃથુરાજ ચૌહાણ વગેરેના કર્તા.

330

પ્રકાશક

બુકસેલર સાકરલાલ બુલાખીદાસ.

રીચીરોડ—અમદાવાદ.

સોલ એજન્ટ:-

ચંદુલાલ મણીલાલ બુકસેલર.

ઠે. ખડાયતા બુક ડેપો

રીચીરોડ,—અમદાવાદ.

કીં. રૂ. ૦-૮-૦

13228

સને ૧૯૨૬-૨૭ ની સ્કૂલ લીવીંગ પરીક્ષાનું

ગુજરાતી કવિતાનું પાઠ્ય પુસ્તક.

સંપાદક

મણિલાલ છબારામ ભટ્ટ.

ગુજરાતના જુની વાર્તાઓ, ઝાંશીની રાણી
પૃથુરાજ ચૌહાણુ વગેરેના કર્તા.

પ્રકાશક

બુકસેલર સાકરલાલ બુલાખીદાસ.
રીચીરોડ,—અમદાવાદ.

કીં. રૂ. ૦-૮-૦

મુદ્રકઃ ચીમનલાલ ઈશ્વરલાલ મ્હેતા

મુદ્રણસ્થાનઃ 'વસંત મુદ્રણાલય'

ઘીકાંટારોડ, સિવિલહૉસ્પિટલ સામે,

અમદાવાદ

પ્રસ્તાવના.

મુંબાઇ યુનિવરસીટી તરફથી મેટ્રીકયુલેશનના–સ્કૂલલિવિંગ પરીક્ષાના અભ્યાસ માટે પ્રાચીન અર્વાચીન કાવ્યોની ચુંટણીની જે ટીપ બહાર પડીછે તે ટીપ ઉપરથી અમે આ કાવ્યગુચ્છ વિદ્યાર્થીઓની સગવડ માટે તૈયાર કર્યો છે. અભ્યાસને માટે નક્કી કરેલી ટેક્ષ અમોએ, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી, અને રા.રા. હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ સંગ્રહિત પ્રાચીન હસ્તલિખિત ગ્રંથસમૂહમાંથી ૫–૭ પ્રત મેળવી જ્યાં જ્યાં યોગ્ય લાગ્યું ત્યાં ત્યાં જુદા પડતા પાઠ આપ્યા છે. આ સરખામણી કરતાં અમોને પ્રતોમાં શબ્દો અને ટુકોમાં એટલા બધા ફેરફારો જણાયા છે કે, જો તે બધાજ આપવા જઇએ તો પેલા ચિનાઇ ચિતારાના જાહેરમાં સુધારા માટે મૂકેલા ચિત્રની જેવી હાલત થઇ હતી તેવીજ હાલત પ્રાચીન કાવ્યોની થાય. બાળબોધ લિપિમાં લખાયેલી જુની પ્રતો ગુજરાતી લિપિમાં લખાયેલી પ્રતો કરતાં વધારે શુદ્ધ અને વિશ્વસનીય શુદ્ધ અને છે. અમોએ તેનો આધાર વિશેષ લીધો છે.

ખાતા તરફથી થયેલી પસંદગીને માટે સંતોષ બતાવતાં કહેવું જોઇએ કે, પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન કવિઓને આમાં યથાયોગ્ય ન્યાય અપાયો છે. આપણા પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યની, લોકની રહેણી કરણીની, નીતિની, ધર્મની અને બીજા વ્યવહારની માહિતી વિદ્યાર્થીને મળે એવા વિષયોની ચુંટણી થઈ છે.

આ ગુચ્છને છેડે અમોએ ટુંકી પણ વિદ્યાર્થીને કાવ્યો સમજવાને ઉપયોગી થઇ પડે એવી સમજુતી–ટીકા આપી છે.તેમજ પ્રાચીન અર્વાચીન કવિઓનો પરિચય પણ કરાવ્યો છે. બનતા શ્રમથી વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસમાં ઉપયોગી અને કિંમતમાં સસ્તો પડે, એવી રીતે આ ગુચ્છ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે અને આશા છે કે, વાચકવર્ગ અને વિદ્યાર્થીઓ તેનો સ્વીકાર કરી અમારા યત્નને ઉત્તેજન આપશે.

લિ.

મણિલાલ છબારામ ભટ્ટ.

અનુક્રમણિકા.

નળાખ્યાન.

(કડવાં ૩૧ થી ૫૦)

કડવું ૩૧ મું. મેવાડો રાગ.

મોસાળ પધારોરે, મોસાળ પધારો—
મોસાળ પધારો બાહુઆંરે, માર લાડવાયાં બે બાળ;
નમાયાં થઇ વરતજોરે, સહેજો મામીની ગાળ.—મોસાળ૦ ૧
હૃદયા ચાંપેરે, રાણી હૃદયા ચાંપે—
હૃદયા ચાંપે પેટનેરે, એ છેલ્લું વહેલું લાડ;
હવે મળવાં દોહલાંરે, મળીએ તો પ્રભુજીનો પાડ.—મોસાળ૦ ૨
થયાં માત વોહોણાંરે, થયાં માત વોહોણાં—
માત વોહોણાં થયાં દામણાંરે, નહીં કો રુડો સાથ;
રુએ રાણી હૃદયા ફાટે રે, કોણ માથે ફેરવશે હાથ.—મોસાળ૦ ૩
મંદિરના ગુરુજી સુદેવજીરે, મંદિરના ગુરુજી—
મંદિરના ગુરુજી સુદેવજીરે, તમારે ખોળે છે એ તંન;
જઇ કહેજો મારી માતનેરે, જીવની પેરે કરજો જતંન.—મોસાળ૦ ૪
પુત્રી જમાઇ, તમતણાં તે પુત્રી જમાઇ—
પુત્રી જમાઇ તમતણાંરે, કહેજો વનમાં તે પૂર્યો વાસ;
જઇ કહેજો મારા તાતનેરે, અમ જોગીનો લે તપાસ.—મોસાળ૦ ૫
ચુંબન કરતી માવડીરે, ચુંબન કરતી—
ચુંબન કરતી માવડીરે, ફરી ફરી મુખ જોય;
હૈયેથકાં નવ ઉતરેરે, એમ કહી દયમંતી રોય.—મોસાળ૦ ૬

વલણ.

રોયે રાણી અતિ ઘણું, વત્સ સોંપ્યાં ગુરુકર માંહેરે;
ઋષિ સાથે બે બાળકાં, વોળાવ્યાં નળરાયેરે.

કડવું ૩૨ મું–રાગ વેરાડી.

બાળકાં વેળાવ્યાં ઋષિ સંગાથે, દમયંતી કરે આક્રંદ;
હાહાકાર હવો પુર મધ્યે, મળ્યાં સહિયરનાં વૃંદ. ૧
પડો વાગ્યો પુષ્કર પાપીનો, નળને કો નવ રાખે;
એક અંજળી જળ ન પામ્યાં, જો ભમ્યાં પુર આખે. ૨
દ્વાર અડકાવે નળને દેખી, જે પોતાના લોક;
તરસી દમયંતી પાણી ન પામી, કંઠે પડીઓ શોષ. ૩
એક રાત રહ્યાં નગરમાં*, ચાલ્યાં વાહાણું વાતે;
પુણ્યશ્લોકની પૂઠ જ લીધી, કળી થયો સંગાતે. ૪
જ્યાં વાવ સરોવર કુવા આવે, પાકાં ફળની વાડી;
રીપુ કળીજુગ આગળ જઇને, સર્વ મૂકે ઉજાડી. ૫
ફળ જળ ને પત્ર ન પામ્યાં, રાણી કરે આંસુપાત;
વનમાં ફરતાં રુદન કરતાં, વહી ગયા દિન સાત. ૬
એકેકું પટફૂળ પહેર્યું, પ્રેમદા કોમળ કાયા દાઝે;
પાય પંકજપત્ર જેવા, તીવ્ર કાંટા ભાંજે. ૭
એક માન સરોવર આગળ આવ્યું, તેમાં દીઠું પાણી;
દિવસની તૃષા સમાવા, પીધું રાય ને રાણી. ૮
વારંવાર પાણી પીએ ને, બેસે વળી હીડે;
નર નારી વારિએ તૃપ્ત થયાં, પણ ક્ષુધા પાપણી પીડે. ૯
સ્વામી કહે સાંસતાં થઇયે, શ્યામા બેસ થઇને સ્વસ્થ;
જૈ સરોવરમાં શોધી લાવું, જો જડે એક બે મચ્છ. ૧૦
થોડા જળમાં પેઠો નળ રાજા, ઢીમરનું આચરણ;
સાધુ રાયને શ્રમ કરતાં, મચ્છ જડીઆં ત્રણ. ૧૧
આણીને અબળાને આપ્યા, વામા કહે થયું સારુ;
નળ કહે આપણ બે પ્રાણીને, શું થશે આટલે વારુ+. ૧૨

* એક રાત રહ્યાં પુર માંહે,
+ શું થાશે એટલા સારૂં.

ભાર્યાના ભુજ મધ્યે સોંપી, ભૂપ ગયો બીજી વરાં;
કળીજુગ સર્પ થઇને બીહાવે, મચ્છ નાસે અરાંપરાં. ૧૩
નળે શ્રમ કીધો ઘટી બે, મચ્છ ન ચઢીયાં હાથ;
પેલાં ત્રણે મચ્છ વહેંચીને લીજે, વિચાર્યું મન સાથ. ૧૪
નળ આવ્યો નિરાશ થઇને, પેલાં મીનમાં ચિત્ત;
એટલામાં દમયંતીજીને, થઇ આવ્યું વિપરીત. ૧૫
અમૃત સ્રવિયા કર અબળાના, સજીવન થયાં મચ્છ પળમાં,
હાલ્યાં મહિલા મૂકી દીધાં, ઉડી પડયાં જઇ જળમાં. ૧૬
ઘેલી સરખી મીનને કાજે, પાણીમાં વેવલાં વીણે;
હવે સ્વામીને શો ઉત્તર આપીશ, રુદન કરે સ્વર ઝીણે. ૧૭
વીહીલે મુખ દીઠી વૈદરભી, નાથ આવતો નીરખે;
ચોહોદશ ભાળે આંસુ ઢાળે, સ્વાતિબિંદુ શું વરષે. ૧૮
રોતી પત્ની પતિએ દીઠી, ઘોળું મુખ થયું દીન;
કહેરે પાપિણી શકે મુજ પાખે, ભક્ષ કર્યાં તેં મીન. ૧૯
હું ક્ષુધાતુર ફરીને આવ્યો, રઝળ્યો પાણી માંહે;
દોઢ દોઢ મચ્છ ભોજન કીજે, લાવ પાપિણી કાંહે.
હદે ફાટતે બોલી રાણી, આંસુ પડે મોતી દાણા;
ક્ષુધા પાપિણીએ મચ્છ ભક્ષ્યાં, મેં ન રહેવાયું રાણા! ૨૧
નળ કહે હંસે શિખામણ દીધી, વિદાય થયો આકાશ;
એક દ્યૂત ન રમીએ બીજું, ન કીજે નારીનો વિશ્વાસ. ૨૨
બે વાનાં વાર્યા તે કીધાં, હાથે દુઃખ લીધું માગી;
હું ભુખ્યો ને તેં મચ્છ ખાધાં, શું આગ પેટમાં લાગી. ૨૩
દમયંતી હા હા કરે, જાણે સમ ખાઉં શાને;
સજીવ થયાંને ઉડી ગયાં, કહું તો રાય નવ માને*. ૨૪

વલણ.

ન માને રાજા એ આશ્ચર્ય મોટું, ઉઠી ચાલ્યો નળ રાયરે;
અણતેડી રાણી દમયંતી, પતિની પૂઠે ધાયરે. ૨૫

---

* પણ રાય રતિ નવ માને.

કડવું ૩૩ મું–વેશાડી રાગ.

આગળ નળ પૂઠે પ્રેમદા, સતીને અંતર આપદા;
નળ તિરસ્કાર હીંડતાં કરે, હૃદે ફાટે અબળા આંખ ભરે. ૧

ખાધાં મચ્છ હશે ગત ધણી, તો હીંડુ છેરે પાપિણી;
પીરે પાણી ફરી ફરી, કાં જે મચ્છ ખાધાં પેટ ભરી. ૨

બે મારગ આવ્યા આગળે, વિદાય કીધી નારી નળે;
તું નહીં નારી હું નહીં કંથ, આ તારા પીયરનો પંથ. ૩

મારો સંગ તુજને નહીં ગમે, પીયરમાં પેટ ભરીને જમે;
મુને નાથજી કરજો ક્ષમા, મારે નથી પીયરની તમા; ૪

ફોકટ કરો મુજપર રીસ, અજુગત આળ ચઢાવો શીશ;
દેવતાનું મુને વરદાન, તે કાં નવ જાણો રાજાન. ૫

હોતી વાત કામિનીએ કહી, કળીને જોગે નળ માને નહીં;
આગળ પાછળ બંને જાય, કળીએ કીધી બગની કાય. ૬

થોડી પાંખ ને માંસ જ ઘણું, લોભાણું મન રાજાતણું;
પંખીમાં દિસે ઘણો ભાર, નર નારીનો પૂરણ આહાર. ૭

કોણ પ્રકારે બગને હણું, ઉપર વસ્ત્ર નાખું મુજતણું;
ઉફરાટી કરી સુંદરી, નળ ચાલ્યો દેહ નમ્ર કરી. ૮

લાજ્યાં પંખીને લાજ્યું વન,લાજ્યો સૂરજ મીચ્યાં લોચન;
સ્વાદ ઈંદ્રિયે પીડયો મહારાજ, થયો નગ્ન લોપીને લાજ. ૯

પીતાંબર ઝાલી ભૂપાળ, જેમ માછી ગ્રહી નાખે જાળ;
બગ નિકટ ગયો જવ રાય, તેમ તેમ કળી અધેરો જાય. ૧૦

ધાઇ વસ્ત્રનો નાંખ્યો પાશ, કળીજુગ લૈ ઉડયો આકાશ;
એક વસ્ત્ર પંખી ગયો લેઇ, નળ બેઠો કપાળે કર દેઇ. ૧૧

અરે દૈવ તેં એ શું કર્યું, વસ્ત્ર જતાં કાંઇ ન ઉગર્યું;
ગયું રાજ છત્ર મહિમા ઘણો, ન રહ્યો અંગે સૂત્ર તાંતણો. ૧૨

વિહંગમ વસ્ત્ર ગયોરે હરી, દમયંતી મા જોશો ફરી;
*પાછે પગે ગઈ સ્ત્રીજંન, આપ્યું અર્ધું વસ્ત્ર સ્વામી ઢાંકો તંન. ૧૩
અકકેકો છેડો પહેર્યો ઉભે, તીરથ નાહે તેવાં શોભે;
અંન વિના અડબડીયાં ખાય, સતને આધારે ચાલ્યાં જાય. ૧૪
મહા વનની આવી જંખજાળ, તે સ્થાનકે થયો સંધ્યાકાળ;
બંને બેઠાં દ્રુમને તળે, ચુંટી પત્ર પાથર્યાં નળે. ૧૫
દુઃખની વાત કરી નવનવી, દમયંતી નિદ્રાવશ હવી;
ક્ષુધા અંગ રહી છે વસી, મુખ જાણે પૂનેમનો શશી. ૧૬
નળે સુતી દીઠી સુંદરી, નિઃશ્વાસ મૂકયો એ નયણાં ભરી:
કોણ દિવસ આવ્યો શ્રીહરિ ! એ દુઃખ પ્રાણ નજાય નીસરી. ૧૭
વૈદરભી વસુધાવશ પડી, દુઃખ નોતું દીઠું એક ઘડી;
ઘણે દોહલે વરી મેં એહ, રુએ રાજા જોઇને દેહ. ૧૮
નખથી નિરખતાં જોયું મુખ, ત્યારે મનમાં લાગું દુઃખ;
કળિ વળી તેનું ચિત્ત ફેરવે, રાજા મનમાં દ્વેષ મેળવે. ૧૯
શી સગાઇ પરતનયાતણી, દુષ્ટ દયમંતી એ પાપિણી;
શી પ્રીત છેહ દીધો જેણીએ,હુંવિના મચ્છખાધાં એણીએ. ૨૦
મલીન મન એનું નિર્ધાર, કો સમે મારો કરે આહાર;
ન ઘટે એસું રહેવું મળી, રાયને ઉપજાવે બુદ્ધિ કળી. ૨૧
તે સમેની હૈડેની દાઝ, મૂકું વનમાં એકલી આજ;
બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ મન રાજાતણું, કળીનો પ્રેર્યો ક્રોધે ઘણું. ૨૨
મનમાંહે આશંકા ગણે, એક વસ્ત્ર પહેર્યું બે જણે;
મધ્યે ચીર ફાડું બળ કરી, થાય શબ્દ જાગે સુંદરી. ૨૩
હોય છુરી તો છેદું પટકૂળ, કળી કાતું થયો અનર્થનું મૂળ;
નળે લીધું છુરીકા શસ્ત્ર, વચ્ચેથી વહેર્યું અડધું વસ્ત્ર. ૨૪
કટકા બે પટકૂળના કરી, મૂકી નળ ચાલ્યો સુંદરી.
ગયો ડગલાં સાત જ ભરી, પ્રીત શ્યામાની સાંભરી. ૨૫

* પાછે પગલે ગઇ સ્ત્રીજંન, આપ્યું અર્ધ વસ્ત્ર ઢાંકયું તંન.

નળ વિમાસણ મનમાં કરે, એકલી એ ફાટીને મરે;
વર્યો હું દેવતા પરહરી, વળી વનમાં સાથે નીસરી. ૨૬
ત્રૈલોક મોહન એ માનિની, કેમ વેદના સહેશે રાનની;
ન ઘટે મૂકી જાવું મને, નળ આવ્યો દમયંતી કને. ૨૭
દીઠું મુખ અંતર પરજળ્યો, સંભારી મચ્છને પાછો વળ્યો;
કળી તાણે વાટ વનતણી, પ્રેમ તાણે દમયંતી ભણી. ૨૮
વિચાર વારિનિધિમાં પડયો, આવાગમન હીંડોળે ચઢયો;
સાત વાર આવ્યો ફરી ફરી, તજી ન જાયે સાધુ સુંદરી. ૨૯
બળ પ્રબળ કળીનું થયું, પ્રેમ બંધન ત્રુટીને ગયું;
સર્પ કંચુકીને તજે જેમ, મેં દમયંતી તજવી તેમ. ૩૦
વૃક્ષ પત્રને જેમ પરહરે, પુનરપિ તે અંગી નવ કરે;
જેવું હોય વમનનું અંન, તેવી મારે એ સ્ત્રી જંન. ૩૧
કો વેળા મુને મારે નેટ, હુંપેં વહાલું એને પેટ;
એવું કહીને મૂકી દોટ, ઉવાટે દોડયો સાસોટ;
ત્યાં લગે ધાયો ભૂપાળ, રહ્યો જ્યાં થયો પ્રાત:કાળ. ૩૨

વલણ.

કાળ ઉદે અરુણ તણી, ત્યાં લગે ધાયો ધીશરે*;
જાગ્યો હૃદે થયું દુ:ખ ઉદે, જ્યારે દીઠો દીશરે+. ૩૩

કડવું ૩૪ મું–રાગ રામગ્રી. (શોકનીલય.)

નળ જળ નયણે ભરે ને, કરે વિવિધ વિલાપ;
વ્યાકુળ અંગ પોતાતણું, અવની પછાડે આપ. ૧
વૈદરભી વામા, રંક રામા, એકલડી વન મધ્ય;
ભય ધરશે, ને ફાટી મરશે, જીવ્યાની ટળી અવધ્ય. ૨
નહીં મળે ફરી, કોકીલા સ્વરી, શો ઉપન્યો વિખવાદ;
મનગમયંતી, બોલ દમયંતી, નળે માંડયો સાદ. ૩

* વીરરે;
+ સૂરરે.

વિશ્વ મોહિની, સૃષ્ટિ દોહિની, સુંદરી સુજાણ;
વિરહિણી વલ્લભ, દર્શન દુર્લભ, બોલ પિયુના પ્રાણ. ૪
વન ફરતો, રુદન કરતો, જોતો આવ્યાની વાટ;
કળીએ ચરણ ધરણનાં ભુંસ્યાં, વન કીધું નિર્ઘાટ. ૫
વડડાળે ભૂપાળ વળગ્યો, તે રુએ હદયા ફાટે;
મોહ ધારણ, કર્મ કારણ, કહે ભુજ દેઇ લલાટે. ૬
રાય વિલપે, ઘણું કળપે, સંભારી સુખ સ્નેહ;
કબુધ આવી, મંન ભાવી, અન્યાયે દીધો છેહ. ૭
અજગર, વાઘ, વરુ, નાગ, છે દારુણ વનની હદ;
કરાડ કોતર, સિંહનાસ્વર, શ્યામા ફાટી મરશે સદ. ૮
દોહલે પામી, ગજગામી, દેવ ગયા નિર્મુખ;
સ્વયંવર સાથ, સાંભળી વાત, સર્વે પામશે સુખ. ૯
કોણ નેત્ર લુહે, રાય રુએ, એવે શબ્દ સાંભળ્યો ગાઢો;
લોહ પ્રેમજળ, મૂકાવ રાય નળ, બળતાને બાહેર કાઢો. ૧૦
સાંભળી વાણી, જાણી રાણી, રોઇ રોઇ બેઠો સ્વર;
હરખે ભરાયો, સ્વરે ધાયો, વીરસેન કુંવર. ૧૧
પાડે બરાડા, બળે દવાડા, તરફડે મોટો વ્યાળ;
કહે દયાસિંધુ, દીનબંધુ, કાઢ નળ ભૂપાળ. ૧૨
વહ્નિ વરદાન, ગયો સુજાણ, નાગે કીધો નમસ્કાર;
આપ પ્રાણદાન, હો ગુણવાન, કાંઇ હું એ કરીશ ઉપકાર. ૧૩
વિષથી ન બીધો, નાગ લીધો, જોજન દેહ પ્રમાણ;
ખાંધે ચઢાવી, મૂકયો બહાર લાવી, શાતા પામ્યો પ્રાણ. ૧૪
પુણ્યશ્લોક સાચા, વિપ્ર વાચા, મળ્યો વૈદર્ભીકાંત;
પૂછે નળ, દાધો સબળ, મુને કહે માંડી વૃત્તાંત. ૧૫

વલણ.

વૃત્તાંત કહે ભાઇ કોણ છે, પામ્યો બહુ પરિતાપ રે;
સર્પ કહે રાય સાંભળો, મુને હવો ઋષિનો શાપ રે. ૧૬

કડવું ૩૫ મું–રાગ દેશાખ.

બોલ્યો નાગ કરી પ્રણામ, રાય મારું કરકોટક નામ;
હું પ્રાક્તન કર્મે પામ્યો સંતાપ, મમ ઋષિએ દીધો શાપ. ૧
વિમાન જાતું હતું સ્વર્ગ ભણી, અજ્ઞાનતા જાગી મુજ તણી;
ફુત્કારી ફણા નાખી જ્વાળ, દાધા સમ ઋષિ ચઢયો કાળ. ૨
પતિત તેં નાંખી વિષની લેહેર, બળ દવમાં અવની ઉપેર;
બહુ કાળ લગે વસો વહ્નિમાંય, ભોગવ દુ:ખ જીવ નહીં જાય. ૩
મેં જાણ્યું શાપ ટળે નહીં ખરો, મુને શાપનો અનુગ્રહ કરો;
વહ્નિ વેદના દોહેલી ઘણું, કહ્યું દર્શન થાશે નળતણું. ૪
પુણ્યશ્લોક બાહેર કાઢશે, તે તુંને શાતા પમાડશે;
તે દિવસનો વન દાઝું છું અહીં, સાત સહસ્ત્ર વરસ ગયાં વહી. ૫
તે તમો આજ દુઃખ ટાળીયું, પુણ્યશ્લોકપણું પાળીયું;
મારી દેહને અતિ સુખ થયું, ઋષિ વચનનું ફળ લહ્યું. ૬
એવું કહીને સર્પ જ ધસ્યો, કરકોટક નળને કંઠે ડસ્યો;
લાગી વિષજ્વાળ દાધો ભૂપ, કાયા થયું કુબડું રૂપ. ૭
કાજળપેં શ્યામતા વિશેષ, વાંકું મુખ પંચવર્ણા કેશ;
છતે દાંતે ડાચાં ગયાં મળી, નીસરી ખુંધ કટી બેવડ વળી. ૮
નળ કહે ધન્ય કદ્રુકુમાર, ઘણો રુડો કર્યો ઉપકાર;
તુંને મેં આપ્યું પ્રાણદાન, તેં મને કીધો સાહી સમાન. ૯
નાગ કહે રે રખે દુ:ખ ધરો, જોતાં એ ઉપકાર છે ખરો;
ગુપ્ત રહેવું સંવત્સર ત્રણ, કો નવ ઓળખે એવું વર્ણ. ૧૦
ત્રણ વસ્ત્ર આપું છઉં ભૂપ, પરિધાને થાશે મૂળનું રૂપ;
તે જોયાં પહેરી પરીક્ષા કરી, તત્ક્ષણ કાંતિ ભૂપની ફરી. ૧૧
હરખ્યો નળ થયું દિવ્ય કામ, નાગે બાહુક ધરિયું નામ;
ભૂપાળ વ્યાળ થયા વિદાય, ગયો અયોધ્યા નૈષધરાય. ૧૨
દેખી માણસ નાહાસે અરાંપરાં, ધાએ બાહુક પૂઠે છોકરાં;
જે જે મારગ મહીપતિ પળે, ત્યાં માણસ જોવાને મળે. ૧૩

હસે લોક રૂપે લીહ વાળી, પૂઠે છોકરાં પાડે તાળી;
રાજસભામાં રાજા ગયો, પ્રતીહાર સાથ ખસીને રહ્યો. ૧૪
હસી સભા હસ્યો ઋતુપર્ણ, વિધિએ આ ક્યાં નિર્મ્યું વર્ણ;
હારે કાજળ ને જાંબુફળ, જાણે રૂપે બીજો નળ. ૧૫
કહો કોણ છો સ્વરૂપના ધામ, કેમ આવવું પડયું શું કામ;
નળ કહે મારું બાહુક નામ, આવ્યો ઉદર ભરવા કામ. ૧૬
અશ્વમંત્ર જાણું રાજંન, એક દિવસે ખેડું શત જોજંન;
કહે ઋતુપર્ણ મોટું કારણ, આ રૂપ ને વિદ્યા અસાધારણ. ૧૭
નળ ઇંદ્ર વિના કો જાણે નહીં, મંત્રપ્રાપ્તિ તુંને ક્યાંથી થઇ;
મંત્રપાઠ કરતા નળરાય, હું નળનો સેવક શીખ્યો વિદ્યાય. ૧૮
કો સમે પ્રકાશીા ભણતા તેહ, ત્યાંથી વિદ્યા હું પામ્યો એહ;
નૈષધનાથ તે વનમાં ગયો, તે દુઃખે હું આવો થયો. ૧૯
આવ્યો છઉં રહેવા તમકને, અંનવસ્ત્ર આપજો મને;
નહીં કરું હું નીચું કામ, નહીં ધરાવું સેવક નામ. ૨૦
રાયજી તમને નહીં નમું, સ્વયંપાક કરીને જમું;
રાજા કહે રહો જેમ તેમ, વિદ્યાવાન જવા દેઉં કેમ. ૨૧
હયદાસપતિનો અધિકાર, સેવક માત્ર કરે નમસ્કાર;
જદ્યપિ માન પામે ઘણું, પણ કહેવાયે દાસત્વપણું. ૨૨
અશ્વપતિ મહારાજા થયો, હયશાળામાં વાસો રહ્યો;
છે વિજોગની વેદના ઘણી, નિત્યે, સુએ શ્લોક એક ભણી. ૨૩

आतपे धृतिमता सह वध्वा यामिनीविरहिणा विहगेन ।
सेहिरे न किरणा हिमरश्मेर्दुःखिते मनसि सर्वमसह्यम्* ॥

ભાવાર્થ—વસંતતિલકા છંદ.*

જે ચક્રવાક દિવસે વહુ સાથ રાખે, તે સંગ રંગ રમતાં રવિતાપ સાંખે;
રાતે વિજોગથકિ ચંદ્રપ્રકાશ ખૂંચે, જો દુઃખ હોય દિલમાં કશુંએ ન રુચે.

* કિરાત. સર્ગ ૯. શ્લોક. ૩૦.

રાગ ચાલતો.

એવું કહીને કરે શયંન, વિસ્મય થાય પાડોશી જંન;
બાળ બીહામણો આવી વસ્યો, એ કદ્રૂપને વિજોગતે કશો.
તે આએ સુકૃત શું કર્યું, જેણે આ સ્વરૂપને વર્યું;
વારુ થયું જે વીપત પડી, આ ભૂતથી છૂટી બાપડી.

વલણ.

બાપડી છૂટી લોક કહે, રહ્યો રાયને રીઝવીરે;
બૃહદશ્વ કહે યુધિષ્ઠિરને, દમયંતીની શીગત હવીરે. ૨૪

કડવું ૩૬ મું—દોહરા.

સ્વપ્નું આવ્યું નારને, મૂકી જાય છે નાથ;
જાગી ઊઠી અચાનકે, ગ્રેહેવા પ્રભુનો હાથ. ૧
વૈદર્ભી થઈ ગાભરી, વળી જુએ ચોપાસ;
અમ અબળાના હદે કારમાં, બીહું તમારે હાસ. ૨
જોયું વન ફરી ફરી, સમ દેઇ કીધા સાદ;
પછી રુએ બહુ વિધકરી, પામી અતિ વિષાદ.

રાગ મારુ.

અમો અબળા માણસ બીજે નવ કીજે હાસ, હો નળરાય;
કેમ ધીરજ ધરું હું નારી, તમારી દાસ, હો નળ૦
રાત્ર અંધારી તો માહરી, વલે કોણ થાશે, હો નળ૦
તમ ચરણ કેરી આણ, પ્રાણ મુજ જાશે, હો નળ૦
આંહાં તો બોલે સાવજ, નાગ વાઘ ને વરુ, હો નળ૦
બોલો બોલો વાહો છો કયમ, સમ હું તો મરું, હો નળ૦
હાંહાંજી જાઓ છો હાડ, રાડ થશે ફાંસુ, હો નળ૦
અગોપ રહ્યાનઆવેદયા,દેખી આંખડીએ આંસુ, હો નળ૦
તમારાં પગલાં નવ પેખું કંથ, પંથ કેમ લહુંરે, હો નળ૦
નિશા અંધારી ભયાનક, સ્થાનક કેમ રહુંરે, હો નળ૦
નૈષધ દેશની રાણી, તાણી, અતીશે રોયરે, હો નળ૦
પ્રભુજી અંગ અવેવ મારા, તારા જોયરે, હો નળ૦

ઘેલી સરખી ચાલે, વહાલે વછોડીરે, હો નળ૦
માંડયું વલવલવું, જોવું રોવું મૂકયું છોડી, હો નળ૦
વલવલતી વૈદરભી વાટે, ઉચાટે ભરી, હો નળ૦
કારણ સ્વામી શુંય, હુંય પરહરી, હો નળ૦
વહાલા નવ દીજે છેહ, નેહ વિચારો, હો નળ૦
કર્મે વાળ્યો આડો આંક, શો મારો, હો નળ૦

વલણ.

શો અપરાધ મારો સ્વામી, દારુણ વનમાં મૂકી ગયારે;
અલ્પ ભ્રાંતે હું તજી, અંતર ન ઉપજી દયારે.

કડવું ૩૯ મું–રાગ રામગ્રી.

વૈદરભી વનમાં વલવલે, અંધારી રાત;
ભામિની ભય પામે ઘણું, એકલડીરે જાત. વૈદરભી. ૧
રસનાએ નામ જ નળતણું, મુખ જપતીરે જાય;
શુદ્ધ નથી શરીરની, ભાંજે કંટક પાય. વૈદરભી. ૨
રોઇ રોઇ રાતી આંખડી, ભરે આંસુ નીર;
નયણે ધારા બબ્બે ઝરે. વહે અંગ રુધીર. વૈદરભી. ૩
હીંડતાં તે આખડે, પગમાં વાગે ઠેસ;
ચાલંતી ઉભી રહે, ભરાયે કાંટે કેશ. વૈદરભી. ૪
અંગે ઉઝરડા પડયા ઘણા, વહે શોણિતધાર;
હો નળ ! હો નળ ! બોલતી, બીજો નહીં વિચાર. વૈદરભી. ૫
ઉંડાં કોતર ઉતરે, ચઢે ગિરિ કરાડ;
અશુધ્ધે ઉરધડકે નહીં, પાડે વાઘ બરાડ. વૈદરભી. ૬
વાંકી વાટે ટીંબા ટેકરા, ભયાનક ખોહ;
રાફ માંહે સાપ ફુંફવે, ઘણું ઘુઘવે ઘોહ. વૈદરભી. ૭
શબ્દ પશુ પંખીતણા, ન પડે કાંઇ પ્રીછ;
વરૂવણીઅર બીહાવે અરણ્યમાં,ધાયેવળગવા રીંછ. વૈદરભી. ૮

શકર રોઝ ચિકારડાં, ચીતરા દે ફાળ;
ફાલુ નાદ હોયે ઘણા, બહુ બોલે શીઆળ. વૈદરભી. ૯
આંબા આંબલી લીમડા, અરીઠા અપાર;
શીમળ સમળી સેગઠા, ન સુજે પંથ વિચાર. વૈદરભી. ૧૦
ખેર ખાખર ને કાચકી, કંટાળા થુએર;
બાવળીયા બહુ બોરડી, સરગુવા સમેર. વૈદરભી. ૧૧
આખડી પડતી સુંદરી, ચરણે વેલા વિંટાય;
છુટા કેશ કામિનીતણા, ઝાંખરે ઝીંટાય*. વૈદરભી. ૧૨
વૃક્ષ અથડાએ અંગસું. મુકે કાંટામાં પાય;
શુદ્ધ નથી રે શરીરની, ભજતી નળરાય. વૈદરભી. ૧૩
દિવસ નિશા પ્રીછે નહીં, એવું ગાઢું અરણ્ય;
દમયંતી ભૂલી ભમી, ત્યાં દિવસ ત્રણ. વૈદરભી. ૧૪
અંન ઉદક પામી નહીં, નહિ બેસવું શયંન;
ત્રણ દિવસ એમ વહી ગયા, ભમયંતાં વંન. વૈદરભી. ૧૫

વલણ.

વન ભયાનક ભામિની ભમી, દિવસ ત્રણ ગયા વહીરે;
વાટ ઘાટ ને ગામ ઠામ કાંઈ, પ્રેમદા પામી નહીંરે. ૧૬

કડવું ૩૮ મું—રાગ રામગ્રી.

ભૂલી ભમે છે ભામિની, નૈષધનાથની નારરે;
હા નળ! હા નળ! બોલતી, ભીમકરાજ કુમારરે. ભૂલી. ૧
ધોવાયું કાજળ આસુએ કરી, વેદનાએ વ્યાકુળરે;
અર્ધ ઉઘાડી દેહડી, નાથે ફાડયું પટકૂળરે. ભૂલી. ૨
એવે દીઠો એક ચીતરો, ધાઇ દમયંતી ઉલટરે;
પૂછે ભાળ નળ ભૂપાળની, છે તારા જેવી કટરે. ભૂલી. ૩
શાર્દૂલ દીઠો વાટમાં, વૈદરભી પૂછે ધરી વહાલરે;
નૈષધનરેશ વાટે મળ્યા. છે તારા જેવી ચાલરે. ભૂલી. ૪

* જટિયાં ભરાય.

સાવજ થાયે ગાભરો, ભય પામી નાસી જાયરે;
રખે વનદેવી મને ઝાલતી, પશુઅરિ કંપાયરે, ભૂલી. ૫
પૂછે ઉંચા દ્રૂમને, તારી ગગને ગઇ ડાળરે;
તરુવર જો મારી વતી, કહીં દીસે ભૂપાળરે. ભૂલી. ૬
પર ઉપકારી સદા તમો, શીતળ તારી છાંયરે;
નૈષધનાથ ક્યહૂં દીઠડા, જોઉં છૌ વનમાંયરે. ભૂલી. ૭
તરુ ઉત્તર આપે નહીં, તેમ તેમ રાણી રોયરે;
પુણ્યશ્લોકે જ્યારે પરહર્યાં, શત્રુ થયા સવ કોયરે. ભૂલી ૮
અજગર પડયો છે વાટમાં, વિકાસી મુખ ભાગરે;
દમયંતીએ જાણ્યું નહીં, તેના મુખમાં મૂક્યો પાગરે. ભૂલી. ૯
ચરણ ગળ્યો જાનું લગી, વિષ ચઢી ગયું શરીર રે;
પડી ભોમ સાદ નળને કરે, મુખે પાડે રીર રે. ભૂલી. ૧૦
અજગર આનંદ પામીઓ, ભલું જડયું ભક્ષ રે;
વૈદર્ભી ઘણું વલવલે, ઉંચાં ચઢી ગયાં ચક્ષ રે. ભૂલી. ૧૧
કંઠે બંધાઇ કાચકી, મુખે પડીઓ શોષ રે;
+મરણ સમે મૂકે નહીં, રસના પુણ્યશ્લોકરે. ભૂલી. ૧૨
રોતી રાણી સાંભળી, પારધી આવ્યો ધાઇ રે;
પગ દીઠો અજગર મુખમાં, તેણે શ્યામાને સાહી રે. ભૂલી. ૧૩
પારધીએ અજગર મારીઓ, કોહવાડાને ઘાય રે;
જત્ન કરીને મુકાવીઓ, નળપત્નીનો પાય રે. ભૂલી. ૧૪
વૈદર્ભીને વિષ ચઢયું નહીં, છે વાસવનું વરદાન રે;
કરતળ વાસ સુધાતણો, દેહી રહી પરમ નિધાન રે. ભૂલી. ૧૫

વલણ.

દેહી રહી પરમ નિધાન, હળાહળ ગયું ઉતરી રે;
કહે ભટ પ્રેમાનંદ પછે, શું દુઃખ પામી સુંદરી રે. ૧૬

+ મરણ સમે મારૂં કો નહિ.

કડવું ૩૯ મું—રાગ મારુ.

વિષધર માર્યો વ્યાધે આવી, મહિલા મૃત્યુથકી મૂકાવી; ૧
વ્યાધે અજગર લીધો હાથે, ચાલ્યો તેડી દમયંતી સાથે.
પારધી હીંડયો જગને જીતી, વૈદર્ભી જાય બીહીતી બીહીતી;
ગયો એક તળાવની તીર, પ્રક્ષાલન કીધું સર્પ શરીર. ૨
દેખતાં દમયંતી પ્રત્યક્ષ, તે અજગર કીધો ભક્ષ;
મુખનું પાસું રહેવા દીધું, બાકી શરીરનું ભોજન કીધું. ૩
દમયંતી વિસ્મય હવી, આ તો વાર્તા દીઠી નવી;
જીવતાંક કહે હો નારી, તમો દીઠી વિદ્યા અમારી. ૪
મનની ખટપટ સઘળી છાંડો, પ્રેમ કટાક્ષ મુજ પર માંડો.
હું તો પારધિપતિ છૌ વ્યાધી, પટરાણી કરું ભલે લાધી. ૫
કુણ માત તાત કુણ સ્વામી, વન નીસર્યાં વૈરાગ્ય પામી;
એકલાં આવ્યાં આણી દશે, કોણ નામ બોલો રળી રસે. ૬
કોણે વચન કહ્યું કવરધું, કાં અંબર અંગે અરધું;
શું નળ નળ ! મુખે જપો, છો ડાહ્યાં ઘેલામાં ખપો. ૭
જદ્યપિ દુઃખ તમને પડિયું, પણ ભાગ્ય મારું ઉઘડિયું;
એમ કહીને ગયો સ્પર્શ કરવા, ત્યારે અબલા લાગી ઓસરવા. ૮
ધસ્યો રાહુ ચંદ્રને ચાંપે, તેમ દમયંતી થરથર કાંપે;
મા ભરીશ ઓરું ડગ, તુજ પર તુટી પડશે ખડગ. ૯
હું તો ભીમકરાયની બાળી, નહિ સત્યને ચુકવાવાળી;
હું તો દમયંતી નળની નારી, પારધી કહે ભાગ્યદશા મારી. ૧૦
એવું કહીને પારધી ધસિયો, અબળાને ક્રોધ મન વસિયો;
મૂર્ખ કહ્યું માનરે મારું, હો જમપુરના વટે સારુ ૧૧
ઉપકાર તારો હું જાણું, તે માટે હું દયા કાંઈ આણું;
બળ મા કર તું મુજ સાથે, મૂર્ખ મરણ ચઢ્યું છે માથે. ૧૨
કેમ જાના હઉં બોલી બામ, મુજ વિરહી તણો વિશ્રામ;
હુંમાં શો અવગુણ જ દેખો, મને શા માટે ઉવેખો. ૧૩

મારે મંદિર સ્ત્રી છે તરણુ, તે રહેશે તમારે ચરણુ;
આપણુ બે જીવ જીવસું જડિયાં, કોણુ સુકૃતથી સાંપડિયાં. ૧૪
થનાર હશે તે દઇશ થાવા, પણુ નહિ દઉં તમને જાવા;
સુખે પારધી વેષમાં વરતો, હું નળથી નથી કાંઇ નરતો. ૧૫
લક્ષણુવંતિ મને લોભાવો, પૂરી વાસ સદન શોભાવો;
અન્ન વસ્ત્ર વિના ન દુભાવો, લ્યો ગૃહસ્થાશ્રમનો લાવો, ૧૬
ભક્ષ દુઃખ ન ધરશો ચિત્ત, શત પશુ વેધું છું નિત્ય;
ઉંચું જોઇ કહે ધન્ય વિધાતા, મને દમયંતીનો દાતા. ૧૭
મારી કર્મ દશા છે ચઢતી, વૈદર્ભી પામ્યો રડવડતી;
દેવ નહીં પામ્યા ખપ કરતાં, મને વાર ન લાગી વરતાં. ૧૮
તૃણુનો મેરુ ને મેરુનું તરણુ, તારી લીલા અશરણુશરણુ;
ભોગવી ન શકયો નૈષધ સ્વામી, નળે ખોઇ નારી મેં પામી. ૧૯
શું નળ નળ! જંખના લાગી, પહોર નિશાયે ગયો ત્યાગી;
શે લોભે લ્યો નળનું નામ, જેણે દુખિયાં કીધાં આમ. ૨૦
બોલો આધાર પ્રાણુજીવન, ધાયો દેવાને આલિંગન;
ક્રોધે સતિયે સાંભળ્યું સત્ય, રોઇ સમર્યા કમળાપત્ય. ૨૧
વિઠ્ઠલજી ચઢજો વારે, હું તો રહી છું તમ આધારે;
છો વિપત સમેના શ્યામ, મધુસૂદન રાખો મામ. ૨૨
આપ્યું પદ ધ્રુવને અવિચળ, ગ્રાહથી મૂકાવ્યો મદગળ;
રાખ્યો પ્રહ્લાદ વસિયા થંભ, રક્ષા કરો ધરો ન વિલંબ. ૨૩
સત્ય હોય સદા નિરંતર, અસત્યથી હોઉં સ્વતંતર;
ન મૂકયા હોય નળ મનથી, કુદષ્ટે ન જોયું અન્યથી. ૨૪
આપત્કાળ રહી હોઉં સત્યે, નળ સમરી રહી હોઉં શુભ મતે:
પંચ મહાભૂત સાક્ષી ભાણુ, ન ચૂકી હોઉં નળનું ધ્યાન. ૨૫
સત્ય બળે દેઉં છૌ શાપ, ભસ્મ થજો વ્યાધિનું આપ;
વચન નીસર્યું મહિલાના મુખથી,અગ્નિ લાગ્યો પગના નખથી. ૨૬
સ્તવન કીધું બેઉ કર જોડી, નમતામાં થયો રાખોડી;
પ્રેમદા પામી પરિતાપ, ઉપકારીને દીધો શાપ. ૨૭

જદ્યપિ વ્રત ન ભાંગ્યું, પણ લૌકિક લાંછન લાગ્યું;
લોકને પારધીનો સંદેહ, માટે પાડું હું મારી દેહ. ૨૮
પ્રાણત્યાગે નથી હું બીતી, શું કરું સ્વામી પાખે જીવી;
કેશનો પાંગરો ગુંથી ગ્રથે, લેઇ ભરાવ્યો ફાંસો કંઠે. ૨૯
હો વિષ્ણુ એટલું માગતી મરું, નળની દાસી થઇ અવતરું;
એવે કળજુગે ધાર્યું મન, કરું કાતક હું ઉત્પન્ન. ૩૦
મરણથી ઉગારી લીધી, ત્યાં માયા કળીએ કીધી;
દીઠી તાપસે આશ્રમ વાડી, ગઇ દમયંતી ફાંસો કાઢી. ૩૧
નગ્ન દિગંબર છે મહંત, થઇ પાપે હરખ્યું ચંત;
બોલે કળીજુગ નાસા ગ્રહી, અપ્રીત મચ્છ માટ થઈ. ૩૨
શંકે ભીમકસુતા દમયંતી, તજી નાથે હીંડે ભમયંતી;
અલ્પ અપરાધની ભ્રાંતે, કામિની તજી છે કાંતે. ૩૩
ભીમક સુતા આનંદી અપાર, જોગી જગદીશને અવતાર:
ફરી ફરીને પાગે નમે, નળનું પ્રશ્ન કરોજી તમે. ૩૪
મુનિ કહે નળને છે ક્ષેમ, પણ ઉતર્યો તુજથી પ્રેમ;
નળ નારી શોધે છે અન્ય, તું કરજે જે ઉપજે મન. ૩૫
તવ હરખ્યો પ્રેમદાનો પ્રાણ, મારા પ્રભુને છે કલ્યાણ;
લક્ષ નારી કરો રાજાન, પણ મારે નળનું ધ્યાન. ૩૬
ઠરી ઠાર તે જાણી નળ, નારીએ લીધાં જળ ફળ;
પામી વિરામ કીધું શયંન, નિદ્રાવશ થઇ સ્ત્રીજંન;
સ્વપ્નાંતરમાં દીઠા નળ રાય, જાગી તો દુઃખ બમણું થાય. ૩૭

વલણ.

નળની સ્ત્રી નિદ્રામાં, સ્વપ્નવિષે પુણ્યશ્લોકરે;
ચાર ઘડીએ જાગી ચતુરા, તો આશ્રમ વાડી ફોકરે. ૩૮

કડવું ૪૦ મું—રાગ મહ્લાર.

ભીમકસુતા જાગી કરીને, ચારે દિશાએ જોયરે;
નહીં તાપસ વન બીહામણું, નળની નારી રોયરે. ૧

હું પાપિણીને પગલે કરીને, મુનિએ મૂકયો ઠામરે;
મેં કોણ કૃત્ય રે આચર્યાં જે, ત્રિપત પડે છે આમરે. ૨
હીંડે સાદ કરંતી વનમાં, ત્રિભોવન નાયક નરરે.
ગગને રહ્યા હરખે ઘણું, મેં ઉવેખ્યા અમરરે. ૩
લક્ષણવંતે લોક હસાવ્યા, સ્વયંવરના સર્વરે;
આજ રિપુને વહી જાય છે, કૌતક કરું પર્વરે. ૪
એવું જાણી મારા નાથજી, દાસીની લેજો સંભાળરે;
હો વિહંગમ! વેવિશાળિયા, મને મૂકી નળ ભૂપાળરે. ૫
હો વજ્રાવતી માવડી મારું, ઢાંક ઉઘાડું ગાત્રરે;
હો ભીમક! મારા તાતજી, શોધી મનાવજો જામાત્રરે. ૬
હો નૈષધ દેશના રાજીયા, અણુચિંત્યું દો દર્શનરે;
ભૂપરૂપને જાણીં ભામણે, હો સલુણા સ્વામીનરે. ૭
વૈદરભી નાથ વિજોગણી, વિરહે વ્યાકુળ શરીરરે;
ચતુરાને વન ચાલતાં, આવ્યું સરિતા તીરરે. ૮
આનંદી અબળા અતિ ઘણું, ઉતરતા દીઠા લોકરે:
ધાઇને પૂછે પ્રેમદા, ભાઇ દીઠા કહીં પુણ્યશ્લોકરે. ૯

વલણ.

પુણ્યશ્લોક છે એ સાથમાં, પૂછે નળની નારીરે;
નદી ઉતરતાં આશ્ચર્ય પામ્યા, પરદેશી વેપારીરે. ૧૦

કડવું ૪૧ મું—રાગ મારુ+.

શ્વાસ ભરી પૂછે સતી, વેપારીરે;
ક્યહું દીઠા છે નૈષધપતિ, વેપારીરે.
પ્રભુ ગયા છે પરહરી, વેપારીરે;
છે તમમાં વાત કહો ખરી, વેપારીરે.
કાંઇ દેખાડો નળ નાથને, વેપારીરે;
રુડું હજો સઘળા સાથને, વેપારીરે.

+ આ કડવામાં એક ઠેકાણે વેપારીરે ને બીજે પદે વણઝારારે એમ છે. પદ પણ હેરફેર છે.

સાચું બોલો જળ તીર છો, વેપારીરે;
તમે વિપત સમેના વીર છો, વેપારી રે.
રૂપે બ્રહ્માએ વાળી હદરે, વેપારીરે;
મારો સ્વામી ઓળખીએ સદરે, વેપારીરે.
છે અદ્‌ભુત ગોરું ગાત્રરે, વેપારીરે;
દીઠે અડસેઠ વળે જાત્રરે, વેપારીરે.
ગોરું મુખ મુછ વાંકડી, વેપારીરે;
મોટી આંખ, ચાલ છે ફાંકડી, વેપારીરે.
ચાલ જેની છે લટકતી, વેપારીરે;
કાંતિ મણિ જેવી ચળકતી, વેપારીરે.
કંઠે મોતીનું લેહેરિયું, વેપારીરે;
અરધું પટકૂળ પહેરિયું, વેપારીરે.
મુગટે માણેક ચળકતાં, વેપારીરે;
કરણે કુંડળ લળકતાં, વેપારીરે.
અધર આંબાની કાતળી, વેપારીરે;
વિશાળ હૃદે કટિ પાતળી. વેપારીરે.
બોલ સાકરપેં મીઠડા, વેપારીરે;
એવા નૈષધનાથ દીઠડા, વેપારીરે.
વણજારા એમ ઓચરે, સુણ શ્યામારે;
નિર્લજ વનમાં શું ફરે, સુણ શ્યામારે.
કો કહે ત્યાં વન વસી, સુણ શ્યામારે;
કો કહે દીસે રાક્ષસી, સુણ શ્યામારે.
કો કહે મોટી પાપિણી, સુણ શ્યામારે;
કો કહે દીસે શાકિણી, સુણ શ્યામારે.
કો કહે હું નૈષધપતિ, હો ઘેલીરે,
આવ આલિંગન દીજે સતી, હો ઘેલીરે.
વાંકી દષ્ટે જોયે ઘણા, હો ઘેલીરે;
દુઃખ પામ્યામાં નહીં મણા, હો ઘેલીરે.

રોતી નાવ બેઠી સુંદરી, સુણ રાયરે;
લોકમાંહે ભળી ઉતરી, ધર્મરાયરે.
વેપારી ત્યાં વાસો રહ્યા, સુણ રાયરે;
બે પોહોર નિશાના ગયા, ધર્મ૦
નયણે આંસુડાં ગળે, સુણ રાયરે;
દમયંતી બેઠી ઝાડ તળે, ધર્મ૦
ગજજૂથ જળ પીવા આવ્યાં, સુણ રાયરે;
સિંહ થઇ કળીએ બીહવ્યાં, ધર્મ૦
ભટકી મેગળ મંડળી, સુણ રાયરે;
વેપારી માર્યા મગદળી, ધર્મ૦
જે સતાને કુત્સિત વાકય બોલીયા, સુણ રાયરે;
તે પાપી ગજે રગદોળીયા, ધર્મ૦
અધિષ્ઠાતા વેપારીતણો, સુણ રાયરે;
તોડયો જીવતો સાથ આપણો, ધર્મ૦
ભાઇઓ કુતૂહલ મોટું હવું, સુણ રાયરે;
મુને ઘટે છે વન બીજે જવું. ધર્મ૦
એવે કળીજુગ પાપી આવીયો. સુણ રાયરે.
વેષ તે જોશીનો લાવીયો. ધર્મ૦
તિથિપત્ર વાંચીને એમ કહે, સુણ રાયરે;
ચેતો વેપારી કો જીવતો ન રહે. ધર્મ૦

વલણ.

નહીં રહે કો જીવતો, ઉત્પાત દારુણ હોયરે;
એ કૃત્યા આવી કાલની, તેણીએ ખાધા સર્વ કોયરે.

કડવું ૪૨ મું–રાગ મેવાડો.

દેખાડી દીધી હો, કળિયે સુંદરી;
ધાયા વેપારી હો, લાવ્યા બંધન કરી.

સર્વે ઠરાવી હો, અબળા શાકિણી;
નળને સમરે હો, મધુર ભાષિણી.
બોલ્યો અધિકારી હો, મારો સર્વ મળી;
પડયા ત્રુટી હો, અબળાને નાંખી દળી.
ગડદા પાટુ હો, પાહણા ને લાકડી;
એણી પેરે મારી હો, બાળા બે ઘડી.
રહ્યું બોલતું હો, કંઠે કાંટા પડે;
બંધન તુટયું હો, નાસતી આખડે.
હું વધૂને દેખી હો, પૂર્વજ લાજીયા;
મુનિ રાખો હો, નૈષધ રાજીયા.
ત્રાસે નાહાસે હો, પાછું ફરી જુએ;
રાજ માર્ગે હો, દમયંતી રુએ.
અંગે ઢીમાં હો, રુધિર ધારા ઝરે;
બહુ સળ ઉઠયા હો, અવિલોકન કરે.
ઉષ્ણ જ રેણુ હો, ચરણે દાઝેરે;
કળી પૂઠે પડીયો હો, દેવા દુઃખ કાજેરે.
નગર એક આવ્યું હો, અબળા ઉલ્લસીરે;
રાજ કરે છે હો, ભાનુમતી માસીરે.
પુરમાં પેઠી હો, આપત અવસ્તારે;
ઘેલી જાણી હો, લોક સહુ હસતારે.
બાળક પૂઠે હો, તાળી પાડેરે;
શે ઢાંકે કાયા હો, રેણુ ઉડાડેરે.
વૈદરભી વીહીલી હો, શેરી ચહુટે ફરેરે;
નાંખે કાંકરા હો, કર આડો ધરેરે.
છજે બેઠી હો, માસી ભાનુમતીરે;
મોકલી દાસી હો, તેડાવી સતીરે.

વલણ.

સતી તેડાવી રાણીએ, જે અબળા ઉભી રહીરે;
ભાણેજે માસી ઓળખી, પણ માસીએ ઓળખી નહિરે+

કડવું ૪૩ મું રાગ ગોડી.

દમયંતી મંદિરમાં પળે, અવાસ ન આવે આંખડી તળે;
ભાનુમતિ જોઇ વિસ્મય હવી, કહે પ્રેમદા કોણે પરભવી. ૧
પ્રભુતા તારા તનમાં રમે, ભાગ્યવાન દીસે કાં વન ભમે;
છો રુદ્રાણી બ્રાહ્મણી કે વૈષ્ણવી, કોણ કારણ રૂપ ધર્યું માનવી. ૨
લૌકિક કષ્ટ વેઠો છો માત, કહો મન મૂકી જથારથ વાત;
બાઇ હું માનવી સર્વથા, કર્મ જોગે ભોગવવી વ્યથા. ૩
નર નારીએ તીર્થ જાત્રા માંડી, અંતરિયાળ પ્રભુ ગયા છાંડી;
ન જાણીએ શું દુઃખ મનમાં ધરી, નિશાએ નાથ ગયો પરહરી. ૪
કર્મ કથા એ માતા મારી, માસી કહે સાંભળ નારી;
ક્હીં એક તું દીઠી છે ખરી, જાણે ભગિનીની દીકરી. ૫
પણ તેને નોહે અવસ્થા એવી, રૂપે છે તું દમયંતી જેવી;
સુખે રહે સદનમાં સતી, તું મારે જેવી ઇંદુમતી. ૬
સુબાહુ મારો સુત જેહ, બેન કહીને રાખશે તેહ;
કહે દમયંતી રાખી મામ, નહીં કરું હું નીચું કામ. ૭
દહાડી એક વિપ્રને આપું અંન, હવિષ્યાન્ન કરું ભોજંન;
એવું સાંભળી હરખ્યાં રાણી, રાખી પ્રેમદા કૈલટ આણી. ૮
સતી નામ ધરાવી રહી, દમયંતી ઓળખાઇ નહીં;
રાત દિન ધરે નળનું ધ્યાન, વિદેશી વિપ્રને આપે આમાન. ૯
તેડાવે ટેહેલીઓ વાટે જતો, જાણે નળ સ્વામી થાય છતો;
હવિષ્યાન્ન જમે ને અવની સૂએ, દેહ દમન કરી દિન ખૂએ. ૧૦
સંભારે સુખ ત્યારે તન તપે, રાત દિવસ નળને જપે;
એમ ઘણા દિવસ ગયા વહી, કળજુગને મન ચિન્તા થઇ. ૧૧

+ પણ દમયંતી ઓળખી નહિ રે.

નળથી મન ચળે નહીં સતી, તો કેમ વરાયે મારી વતી;
જો દ્વેષ આણે નળ સાથે, તો દમયંતી આવે હાથે. ૧૨
કાંઇ વળી વિપત પાડું, એને માસી સાથે વઢાડું;
માસીની કુંવરી ઇંદુમતી, એક દિવસે નહાતી હતી. ૧૩
દમયંતી પાસે તે સમે, સંગ ઇંદુમતીને ગમે;
મોતીનો હાર કંઠેથી કાહાડયો, ભીંતને ટોડલે વળગાડયો. ૧૪
ટોડલામાં પેઠો પાપી કળી, મુક્તાફળની માળા ગળી;
ઇંદુમતીએ માંડયો શણગાર, જુએ તો નવ દેખે હાર. ૧૫
અરો પરો તે ખોળ્યો ઘણું, વિચાર્યું એ કૃત્ય દાસી તણું;
પૂછયું તેહીને એકાંત, બાઇ તુજપર આવે છે ભ્રાંત. ૧૬
લાવ વહેલી કયાં મૂકી માળા, દમયંતીને લાગી જ્વાળા;
બાઇ બેન મા ચઢાવો આળ, પૃથ્વી જાશે રસાતાળ;
જોઈ બોલવું વદને વાંક, સ્વામીદ્રોહી પડે કુંભીપાક. ૧૭

વલણ.

કુંભીપાક પડે સર્વથા, સાચું ન બોલે જેહરે;
ઘેર રાખી રંક જાણી, હવે કાં આપો છેહરે. ૧૮

કડવું ૪૪ મું–રાગ પરજીયો.

ઇંદુમતી કહે બાઇ સાંભળ, લોકને કાં સંભળાવો;
કહે વૈદરભી વણ ચોરીએ, શા માટે અકળાવો. ૧
હાથમાહેથી હાર લઇને, ના કહે કેમ ચાલે;
તસ્કર કરીને તો બાંધે, જો વસ્તુ હાથે ઝાલે. ૨
મિથ્યા હું કહેતી નથી, કોણ માળા લે તુજ પાખે;
એવી ચોરટી હું હોઉં તો રાજમાતા કેમ રાખે. ૩
માતા મારીએ માન દીધું, સતી સરખી જાણી;
અસાધવી મુને કેમ ઓળખી, શું લેતાં અણો છે પાણિ. ૪
અમે પરીક્ષા તારી કરી, જો ભરતારે પરહરી;
બાઇ હું મેણાં જોગ થઇ, તમારા ઘરની પેટભરી. ૫

ચોરી કરવી આંખ ભરવી, એ તે ક્યાંનો ન્યાય;
એવે રાજમાતા પધાર્યાં, રોઇ બંને કન્યાય. ૬
આપ આપણું દુઃખ કહે માતાને, નયણે ઢાળી આંસુ;
એક કહે મારો હાર લીધો, એક કહે ચોરી ફાંસુ. ૭
ચતુર શિરોમણિ રાજમાતા, અંતરમાં વિમાસે;
માળા ગઇ તે મોટું અચરજ, સતીને કેમ કહેવાશે. ૮
તું તો દેવી જેવી દીસે છે નારાયણની દાસ;
આપો હાર કલેશ નિવર્તે, જો કીધું હોય હાસ. ૯
સરખે સરખામાં હોય કૌતક, આપો હાર મોતી તણો;
રાજકુંવર રીસાળ ઘણું છે, જાણે થશે કલેશ ઘણો. ૧૦
માળા હોયે આપણા ઘરની, તો ફરી શોધ નવ કીજે;
છે શ્વસુર પક્ષની સર્વે જાણે, તેને શો ઉત્તર દીજે. ૧૧
હૃદે ફાટતે કહે દમયંતી, અપવાદ દીધો એવો;
હાં હાં બાઇજી હાર તમારો, લીધો છે મેં દેવો. ૧૨
ન ઘટે રાજમાતાજી તમને, દુઃખ દેવું ઘેર રાખી;
અમો ન હોઉં ચોરી કરનારાં, છૌં જશનાં અભિલાખી. ૧૩
ઇન્દુમતી કહે આપે છૂટશો, શોહોર કરવો ઠાલો;
માળા મારી કરમાં મૂકો, જો જશ હોયે વહાલો. ૧૪
સેવક સખીઓ એમ કહે છે, એણીએ માળા લીધી;
મારો બાંધો તાણો પછાડો, અબળા આકળી કીધી. ૧૫

વલણ.

કીધી એ નિશ્ચે ચોરટી, રાજમાતાએ જણાવી રીસરે;
દમયંતી દુઃખ પામી ઘણું, પછે સમર્યા શ્રી જુગદીશરે. ૧૬

કડવું ૪૫ મું—રાગ મારુ.

હો હરિ ! સત્યતણા સંઘાતી, હરિ ! હું કહીએ નથી સમાતી;
હરિ મારે કોણુ જન્મનાં કરતું, પ્રભુ ચોરીથકી શું નરતું ? ૧

હરિ હું શા માટે દુઃખ પામું, પ્રભુ જુઓ હું રાંકડી સામું;
હરિ તમે ગ્રાહથી ગજ મુકાવ્યો, ત્યારે મુજપર શો રોષ આવ્યો. ૨
હરિ હું નથી દુઃખની ધીર, તમો છો વિપત સમેના વીર;
હરિ તમે મન અપરાધ ન લાવો, હરિ તમે અનાથ બંધુ કહાવો. ૩
હરિ હું હરખે હણાઈ, હરિ હું ચોરટીમાં ગણાઈ;
હરિ હું કોની ને કોણતણી, હરિ જુઓ હું રાંકડી ભણી. ૪
હરિ હું તારી સેવા ચૂકી, નળે વનમાં રઝળતી મૂકી;
હરિ મેં વિપ્ર ન પૂજ્યા હાથે, તેથી શું તરછોડી નાથે. ૫
હરિ મેં શિવ ન પૂજ્યા જળે, તો શું રોતી મૂકી નળે;
હરિ દોહેલે ઉદર ભરવું, હરિ મુજને ઘટે છે મરવું. ૬
હરિ હું ભરતારે છાંડી, હવે દુઃખ કહું કેને માંડી;
હરિ મેં કોણ પાતક કીધાં, હરિ મેં સાધુને મેણાં દીધાં. ૭
હરિ મેં રાખ્યું હોય સત્ય, જો વહાલા હોય નળપત્ય;
મારો કોટિક છે અવગુણ, પણ તમો છો રે નિપુણ. ૮
અપરાધ સર્વ વિસારી, ચઢો વિઠ્ઠલા વાહરે મારી;
જો નહિ આવો જગદીશ, તો પ્રાણ મારો હું તજીશ. ૯
એવું કહીને આંખે ભર્યું જળ, અમો અબળાતણું શું બળ;
એવું મનમાં ધરીયું ધ્યાન, સતીની વારે ચઢયા ભગવાન. ૧૦
અંતરજામીએ બુધ દીધી, સતીએ આંખ રાતડી કીધી;
કહે માસીને કરી ક્રોધ, ફરી કરો હારની શોધ. ૧૧
સાખી સૂરજ વિષ્ણુ ને વાય, જો મેં કીધો હોય અન્યાય;
બાઈ હાર તમારો જડજો, લેનારો ફાટી પડજો. ૧૨
એવું કહેતામાં કળીજુગ નાઠો, ત્યારે તડાક ટોલ્લો ફાટયો;
મહીંથી નિસરી પડિયો હાર, સતીને ત્રુઠયા વિશ્વાધાર. ૧૩
અંતરીક્ષથી અકસ્માત, વરસ્યો હારતણો વરસાદ;
એક એકપેં અદકાં મોતી, રાજમાતા ટગટગ જોતી. ૧૪

પછે દમયંતી તણે પાગે, રાજમાતા ફરી ફરી લાગે;
બાઈ તું છે મોટી સાધ, ક્ષમા કરજે મારો અપરાધ;
ઈંદુમતી થઇ ઓશીયાળી, મુખડું ન દેખાડે વાળી. ૧૫

વલણ.

વાળી મુખ દેખાડે નહીં, સત્ય સતીનું રહ્યું રે;
બૃહદશ્વ કહે યુધિષ્ઠિરને, વૈદર્ભ દેશમાં શું થયુંરે. ૧૬

કડવું ૪૬ મું—રાગ દેશાખ.

બૃહદસ્વજી કહે ક્યારે, સુણો ધર્મ ભૂપાળ;
સુદેવ સાંચર્યોરે, લેઇને તે બંને બાળ. ૧
માધવી કેશવીરે, સખી દમયંતીની જેહ;
શોભે સાહેલડીરે, જેમ પ્રાણ વહોણી દેહ. ૨
કુંદનપુર આવિયાંરે, ઋષિ સખી ને સુત;
દેખીને દોહેલાંરે, ભીમકે જાણ્યું થયું અકૃત. ૩
છોરું છેહ પામીયાંરે, રાયે હૃદયાસુ લીધાં;
માબાપે મૂકીયાંરે, દીસે દામણાં કીધાં.+ ૪
સુદેવ શોકે ભર્યોરે, દુ:ખે દાધી દાસીની જોડી;
મીટે મીટ મળીરે, મોટે સ્વર રુદન મૂક્યાં છોડી. ૫
જાતાં જામાત્રનેરે, જાણ્યું જોગી થઇને જાવું;
સજન સાંભર્યું રે, માંડયું નળગુણ ગાવું. ૬
પૂછે વજાવતીરે, બોલો સુતા સાહેલી;
દીકરી ક્યાં ગઇરે, બે બાળકડાંને મેલી. ૭
નાથ નૈષધતણોરે, ગયો માયા ઉતારી;
સુદેવે વાર્તારે, ભૂપને કરી વિસ્તારી. ૮
વિલપે વિદર્ભપતિરે, નિ:શ્વાસે સાગર સૂકે;
ભીમકની ભામિનીરે, બાળક હૃદેથી નવ મૂકે. ૯

+ બીધાં.

કુટુંબ ટોળે મળીરે, ભૂમિ સ્વયંવરની નીરખે;
અહિંયાં પરણ્યાંતાંરે, હીડયાંનાં પગલાંપરખે. ૧૦
રાણી કહે રાયજીરે, શોધ પૂજ્યની કીજે;
જમાઈ નવ જડેરે, તો આપણુ જોગવટો લીજે. ૧૧
શોધી કાઢો સર્વથારે, જો મારું જીવવું જાણો;
દીકરી મળ્યા વિનારે, મુખે નવ મૂકું જળદાણો. ૧૨
ભીમકે મોકલ્યારે, સેવક સહસ્ર એક;
ખપ કરી ખોળજોરે, કહાડજો ક્ષિતિ કેરો છેક. ૧૩
ઉડતી વાર્તારે, ભીમકે સાંભળી કાન;
દમયંતી એકલીરે, નળે રોતી મૂકી રાન. ૧૪
વણજારે કહ્યુંરે, અમે દીઠી સરિતાને તીર;
રૂપ ઘણું હતુંરે, જાણે શક્તિનું શરીર. ૧૫
કેશ છૂટા હતારે, વસ્ત્ર તે અડધું અંગ જાણુ;
વાત ખરી મળીરે, વદતી હતી નળ વાણ. ૧૬
માતા વિલપે ઘણુંરે, દુઃખે દાધું અંતઃકર્ણ;
મેળાવો કયાં હવેરે, દીકરી રવડી પામશે મર્ણ. ૧૭
વજ્રાવતી માતનેરે, નીર આવે નેણું અષાડ;
પુત્રીને શોધવારે, સુદેવને ચહડાવ્યો પાડ. ૧૮

વલણ.

પાડ ચહડાવ્યો, સુદેવને, કહે રાણીને રાયરે;
ગુરુજી તમ વિના અર્થ ન સરે, એમ કહી લાગ્યાં પાયરે. ૧૯

કડવું ૪૭ મું–રાગ રામગ્રી.

બ્રાહ્મણ ચાલ્યો અનુચર વેષજી, અટણ કરતો દેશદેશજી;
ફળા પાડી વરવું ગાત્રજી. જીર્ણ વસ્ત્ર ગ્રહ્યું તુંબીપાત્રજી. ૧

ઢાળ

પાત્ર કરમાં રહિત જોખમ, જ્યેષ્ઠિકા જીર્ણ વસંન;
દુઃખી દરિદ્રી સરખો દેખીએ, જદ્યપિ છે સંપંન. ૨
નિરખે ઓવારા નવાણુના, જ્યાં નીર ભરતી નાર;
જોયાં જૂથ જુવતીતણાં, પણ ન જડી ભીમકકુમાર. ૩
તીર્થ જાત્રા જગન જાગ્રણ, જ્યાં સ્ત્રીઓનો સંવાય;
અજાણ્યો થઇ જુએ બ્રાહ્મણ, શીશ ધુણાવી જાય. ૪
પગે અટણ રસનાએ રટણ મુખે દમયંતીનું નામ;
એમ કરતાં સુદેવ આવ્યો, રાજમાતાને ગામ. ૫
વિપ્ર પુરમાં આવિયો, વધામણી પામ્યો તર્ત;
સાંભળ્યું જે રાજમાતા, ઉજવે છે એક વર્ત. ૬
પૂર્ણાહુતિ વેળા હુતી, જોવા મળ્યાં બહુ જંન;
દાસી સાથે દમયંતી. કરે પંથીનાં દર્શન. ૭
અપૂર્વ મનુષ્યનું કરે દર્શન, નીરખે નરની કાય;
વિચાર એવો વૈદર્ભીને, આવી મળે નળરાય. ૮
વેદ અધ્યયન કરે વાડવ, અભિષેક આશીર્વાદ;
કિંકરીઓ બહુ ગીત ગાયે, હોયે ભેરી નાદ. ૯
દીક્ષા લેઈ સુબાહુ બેઠો, તેજસ્વી રાજંન;
હુતદ્રવ્ય હોમાએ વિવિધ પેરે, ધુમ્ર ગયોરે ગગંન. ૧૦
દાન આપે ગાય સવચ્છી, રાય ભર્યો અહમેવ;
જગન કેરા કુંડની આગળ, આવી રહ્યો સુદેવ. ૧૧
દેહ દુર્બળ રેણુએ ભર્યો, જ્યેષ્ઠિકાએ તુંબી ભરાવ્યું;
સભા સર્વે ખડખડ હસી, આ રત્ન ક્યાંથી આવ્યું. ૧૨
જગ્નમંડપ જોયો નહીં, નહીં જોયો દીક્ષિત નરેશ;
ઘેલો જસો આવ્યો ધસ્યો, સર્વને મારે ઠેસ. ૧૩

લોક કહે હો ઘેલીયા, ટહેલીયા અંતરના અંધ;
ભિક્ષુક ભ્રષ્ટ વિકળ દૃષ્ટ, શો આ સાથે સંબંધ. ૧૪
કહ્યું કોનું નવ સાંભળે, છે કલેવરમાં કષ્ટ;
એવે સુદેવ ને દમયંતીની, મળી દૃષ્ટે દૃષ્ટ. ૧૫
નિમેષ થાતી રહી નયણે, વિચારમાં પડયાં બેહ;
મારે પિયરથી પધારિયો, સુદેવ સાચો એહ. ૧૬
વિપ્ર કો વિદર્ભનો એ નહાનપણ મધ્ય નેહ;
માંહોમાંહે જોયાં કરે, સર્વને પડયો સંદેહ. ૧૭
ગુરુએ ગોરી ઓળખી, જડયું અબળાનું એંધાણ;
ભામિનીના ભાલ ઉપર, વિધિએ નિર્મ્યો ભાણ. ૧૮
અગોપ રાખતી માસીમંદિર, પ્રસારી કેશની લટ;
ખસી વેણી સૂરજ ઝળકયો, હૃદયે ભરાઇ ઉલટ. ૧૯
સમીપ આવ્યાં સામ સામાં, નેત્ર જળ જેમ નેવ;
સાથે બન્યો બોલિયાં, હો દમયંતી ! સુદેવ ! ૨૦

વલણ.

સુદેવ દમયંતી મળ્યાં, ધરણી ઢળ્યાં મૂર્ચ્છા હવીરે;
સભા સર્વ વિસ્મય થઇ, આ તો વાર્તા દીસે નવીરે. ૨૧

કડવું ૪૮ મું—રાગ વેરાડી.

મૂર્ચ્છાથી મહિલા જાગી, પૂછયું ગોરને પાયે લાગી;
શકે છો ઘરના મુનિ. હા દીકરી કાં તું સુની. ૧
દુર્બળ કોણ કારણે, દાસી માસીને બારણે;
ઓળખી નહીં તુંને માડી ! શે દેહીની કળા પાડી. ૨
શું માસીએ દુઃખ દીધું ? નાજી વાછળ+ કીધું.
નાથજીએ તને કાં મૂકી ? હું નેટ કાંઇ એક ચૂકી. ૩
નથી બાઇ તું ચુકવાવાળી, નહીં તજે અન્યા ટાળી;
માતા પિતા જે તારાં, રોતાં હશે તે ચોધારાં. ૪

+ વાત્સલ્ય.

પીયરથી આવ્યો સતી, શું પ્રગટયા નૈષધપતિ;
હા નળની થઇ છે શોધ, મુજને દ્યો છો પ્રતિબોધ. ૫
હા નિશ્ચય નળ પ્રગટ, છે નાણીમાંહે કપટ;
છોરુને છેહ કાં આપ્યા, છતે બાપે થયાં નબાપાં. ૬
રાજમાતાજી એમ પૂછે, ઋષિ! તારે ને એને શું છે?
એ કોણ કોને જાણેજી એ તો તમારી ભાણેજી. ૭
કેઈ ભાણેજી એ મારી? દમયંતી નળની નારી.
એ વાત તે કેમ નીપજી, ભરતારે એને કાં તજી? ૮
દ્યૂત રમીને નૈષધ હાર્યા, તે માટે વન પધાર્યા;
શું જાણીએ શા કાજે, ત્યાજ કરી મહારાજે. ૯
તું દમયંતી દીકરી, હા થઈ રહી કિંકરી;
સુણી માસી ધરણી ઢળી, સભા થઈ વ્યાકુળી*. ૧૦
સુદેવ કહે છે નાટ, તમે ભુલ્યાં તે શામાટ+;
ભાણેજી જે પોતાનું પેટ, તેને કેમ વિસરીએ નેટ. ૧૧
હું વમાસીરે બાપ, એમ માસી કરે વિલાપ;
ત્યાં થઇ રહ્યો હાહાકાર, સુદેવ કરે ધિક્કાર. ૧૨

વલણ.

સુદેવ કરે ધિક્કાર રે, ઓળખી નહીં સુંદરી સતીરે;
રાજકુંવર લાજ્યો ઘણું, રુએ અતિશે ઈંદુમતીરે. ૧૩

કડવું ૪૯-મું—રાગ ગોડી.

કાયા કુસુમરૂપે કિંકરીને દેખી દાધો સુદેવ;
અજાણ્યાં થઇને ઇહાં રહ્યાં, થઇ દાસી કીધી સેવ. ૧
અન્યોન્યે વાત પૂછી ને, હૃદયે પામ્યાં શોક;
રાજમાતા સુબાહુને, સુદેવે દીધો દોષ. ૨

---

* શામા થઇ આકળી.
+ આ ને આના પછીની બે ટુંકો કેટલીક પ્રતોમાં નથી.

માસી મૂર્છા પામીયાં રે, હવે હાહાકાર;
દમયંતી પરદાસત્વ ભોગવ્યું, પ્રીછયો નહિ પરિવાર+. ૩
રાજમાતા લજ્જા પામ્યાંરે, આવ્યાં દમયંતી પાસ;
દીકરી દુઃખે દહાડા નિર્ગમ્યારે, વરત્યાં થઇને દાસ. ૪
અધર્મ આળ ચઢાવિયુંરે. ઓછું આપ્યું અન્ન;
ભોજન પેટ ભરી નવ પામિયાંરે, વસતું લેખ્યું વંન. ૫
છબીલી તું મુજને છાનું કહેત, તો નિશ્ચય ન પ્રગટત નેટ;
પરાધીન પિંડ પોખિયોરે, પરવશ ભરિયું પેટ. ૬
રત્ન મારી દીકરીરે, મેં ગણી ઠીકરી સમાન;
વૈદરભી વિપત વેઠી ઘણીરે, ખોયું વપુનું વાન. ૭
દાસપણે રહી બાપડીરે, તેણે દુઃખે હું બાળી;
દુર્બળ દારિદ્રય જણાવિયુંરે, નહીં વાલની વાળી. ૮
સુવાને કાજે સાથરોરે, વસ્ત્ર પહેરવાને જાડું;
શીતળ નીરે નાહી દીકરી ને, નહીં નેહેરી ને નાડું. ૯
દાધું કલેવર માહારુંરે, ચીરી કોયલા કહાડું;
ફુલફુલી મારી દીકરી રે, અન જમી દીધું ટહાડું. ૧૦
હવે જીવીને શું કરુંરે, વિષ ખાઇને પહોડું;
થઇ ગોઝારી બેન આગળેરે, શું દેખાડીશ મહોડું. ૧૧
ઇંદુમતી મુખ સંતાડતીરે. હું થઇ ફેક છછોરી;
હું ભુંડી ભવોભવ વાર્તારે, ચહડાવી હારની ચોરી. ૧૨
લજ્જા સાગરમાં બુડી ગયોરે, મસીઆઇ જે સુબાહુ;
સૂરજને આવી ગ્રહેરે, અપરાધ રૂપીઓ જેમ રાહુ. ૧૩
એમ ઓશિયાળાં સર્વ થયાંરે, બોલી દમયંતી વાણુ;
માસી તમ ઘેર સુખ પામી ઘણુંરે, સાખી સારંગપાણુ. ૧૪
દોહેલા દહાડા ઉતર્યારે, રહી મારી લાજ;
પુત્રી સરખી હું ગણીરે, ન દીધું નીચું કાજ. ૧૫

+ કડવાની શરૂઆતની લાઇનો છ કહિંક હેરફેર ને કહિં બીલકુલ નથી.

માસી ભાણેજ બન્યો મળ્યાંરે, ઓળખ્યાનાં આલિંગન;
શત સહસ્ર સ્વાગત માંડી પછેરે, માન્યો ઘણું મુનિજન; ૧૬
વસ્ત્ર વાહન આપિયાંરે, વિનવિયો વિપ્રરાય;
ઘણુંએક દમયંતીને આપિયુંરે, માસી લાગી પાય. ૧૭
સુબાહુ સાથે મોકલ્યોરે, વળાવ્યાં કુન્દનપૂર;
સુખ શોભાએ જાયે સુંદરીરે, પંથ ઘણા છે દૂર. ૧૮
ભાનુમતી ભેટી ઘણુંરે. દીકરી મારી સાધ+;
તું છો છત્રપતિની અંગનારે, મારો ક્ષમા કરજે અપરાધ. ૧૯
પગે લાગી માગી આજ્ઞારે, બેસી બેડી સુખપાલ;
બેન માસી જાતાં માગીયુંરે, વૈદરભી રાખે વહાલ. ૨૦

વલણ.

વહાલ રાખે વૈદરભી, ક્ષેમે મળજો નૈષધધણીરે;
થોડે કાળે પહોંતી પ્રેમદા, પીયર ગઈ વધામણીરે.

કડવું ૫૦ મું—રાગ મેવાડો.

હરખ ભર્યા સુદેવે વાણી ભણી, હો દમયંતી.
ઓ આવી નગરી ભીમકતણી, હો દમયંતી.
કહો તો લઇ જાઊં વધામણી, હો દમયંતી.
પીયર પુરી જુઓ, નળની વિજોગણી, હો દમયંતી.
ઓ દીસે ગઢકેરા કાંગરા, હો દમયંતી.
ઓ હસ્તી સાંકળ લાંગર્યાં, હો દમયંતી.
ઓ પેલાં ઘર વાડી ઝાડુઆં, હો મુનિજી.
શું કરતાં હશે મારાં બાહુઆં, હો ગુરૂજી.
કેમ જીવી હશે એ સાહેલડી, હો મુનિજી.
મુને દેખીને માતા થાશે ઘેલડી, હો ગુરુજી. .

+ ભાણેજી માહારી સાધ.

ઓ જાય ઓનાં જોડલાં, હો મુનિજી.
ઓ હણુહણે બાપજી કેરાં ઘોડલાં, હો ગુરુજી.
ઓ દીસે સ્થળ સ્વયંવર તણું, હો મુનિજી.
જ્યાં હાર્યું દેવે દેવતાપણું, હો ગુરુજી.
મુને ન વિસરે અવસ્થા રાનની, હો મુનિજી.
ક્યારે દેખું જાત જજમાનની, હો ગુરુજી.
પિયુ વિના પિયરિયું ગ્રસે, હો મુનિજી.
નળ વિના ઉજ્જડ કો નવ વસે, હો ગુરુજી.
શ્વાસ ભર્યો સુદેવ પુરમાં સાંચર્યો, સુણુ રાયજી.
વધામણી વધામણી એમ ઓચર્યો, સુણુ રાયજી.
સભા સર્વ વિસ્મય હવી. સુણુ રાયજી.
જાણે પ્રકટયો નૈષધ રવિ, સુણુ રાયજી.
હરખે ભીમક પૂછે ફરી ફરી, સુણુ રાયજી.
ઓ આવે રાય તમારી દીકરી, કહે મુનિજી.
ચાલ્યો ભીમક કુંવરી ભણી, ક્યાં દમયંતી.
વજાવતી જોતી હરખે ઘણી, ક્યાં દમયંતી.
ધાયાં ભાઇને ભોજાઇ લજ્જા વિસરી, ક્યાં દમયંતી.
હરખે ભર્યાં ઝાંઝર પડે નિસરી, ક્યાં દમયંતી.
ઘેલી સરખી સાહેલી મળવા ધસી, ક્યાં દમયંતી.
શીશ ઉઘાડાં પાલવિયા જાય ખસી, ક્યાં દમયંતી.
વાયુ ભરાએ કેશ શોભે મોકળા, ક્યાં દમયંતી.
અંબર છૂટે ત્રૂટે કટિમેખલા, ક્યાં દમયંતી.
આવીરે પીયર પ્રજા સોહામણી, ક્યાં દમયંતી.
દીઠીરે દીકરી દુઃખે દામણી, ક્યાં દમયંતી.
ભુજ ભરી મહિયરિયાંને મળે, હો દમયંતી.
જુએ માવડી ભુજ મુકી મળે, હો દમયંતી.

મારી માવડી આવડી શે દુર્બળી, હો દમયંતી.
પૂછે માત શું પ્રીત પીયુની ટળી, કહે દમયંતી.
આંસુ ફેડી તેડી મંદિરમાં ગયાં, સુણ રાયજી.
દાસી વેષનાં વસ્ત્ર મુકાવિયાં, સુણ રાયજી.

વલણ.

મુકાવ્યો વેષ માત તાતે, બાળક મૂક્યાં ખોળેરે;
એ વરસે બાળકાં તે, માતાને મળિયાં ટોળેરે.

નરસૈંમેહેતો.

પદ–પ્રભાત.

રાત રહે જ્યાહરે પાછલી ખટઘડી, સાધુ પુરુષને સૂઇ ન રહેવું;
નિદ્રાને પરહરી, સમરવા શ્રીહરિ, એક તું, એક તું, એમ કહેવું.
જોગિયા હોય તેણે જોગ સભાળવા, ભોગિયા હોય તેણે ભોગ તજવા;
વેદીઆ હોય તેણે વેદ વિચારવા, વૈષ્ણવ હોય તેણે કૃષ્ણ ભજવા.
સુકવિ હોય તેણે સદગ્રંથ બાંધવા, દાતાર હોય તેણે દાન કરવું;
પતિવ્રતા નારિએ કંથને પૂછવું, કંથ કહે તે બધું ચિત્ત ધરવું.
આપણે આપણા ધર્મ સંભાળવા, કર્મનો મર્મ લેવો વિચારી;
નરસૈંના સ્વામીને સ્નેહથી સમરતાં, ફરી નવ અવતરે નર કે નારી.

જ્ઞાન પદ–પ્રભાત.

અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું શ્રીહરિ, જુજવે રૂપ અનંત ભાસે;
દેહમાં દેવ તું તેજમાં તત્વ તું, શૂન્યમાં શબ્દ થઇ વેદ વાસે.
પવન તું, પાણી તું, ભૂમિ તું, ભૂધરા, વૃક્ષ થઇ ફુલી રહ્યો આકાશે;
વિવિધ રચના કરી, અનેક રસ લેવાને, શિવ થકી જીવ થયો એજ આશે.
વેદ તો એમ વદે શ્રુતિ સ્મૃતિ સાખ દે, કનક કુંડલ વિષે ભેદ ન્હોયે;
ઘાટ ઘડયા પછી નામ રૂપ જૂજવાં, અંતે તો હેમનું હેમ હોયે.

વૃક્ષમાં બીજ તું, બીજમાં વૃક્ષ તું, જોઉં પટંતરો એજ પાસે;
ભણે નરસૈંયો, એ મનતણી શોધના, પ્રીત કરું પ્રેમથી પ્રગટ થાશે.

પદ—પ્રભાત.

જ્યાં લગી આતમા તત્ત્વ ચિન્યો નહીં, ત્યાં લગી સાધના સર્વ જૂઠી;
માનુષ દેહ તારો એમ એળે ગયો, માવઠાંની જેમ વૃષ્ટિ વૂઠી.
શું થયું સ્નાન સેવા ને પૂજા થકી, શું થયું ઘેર રહી દાન દીધે;
શું થયું ધરી જટા ભસ્મ લેપન કરે, શું થયું લાલ લોચન કીધે.
શું થયું તપ ને તીર્થ કીધા થકો, શું થયું માળ ગ્રહી નામ લીધે;
શું થયું તિલક ને તુલસી ધાર્યા થકી, શું થયું ગંગજલ પાન કીધે.
શું થયું વેદ વ્યાકરણ વાણી વદે, શું થયું રાગ ને રંગ જાણે;
શું થયું ખટ દર્શન સેવ્યા થકી, શું થયું વરણના ભેદ આણે.
એ છે પરપંચ સહુ પેટ ભરવા તણા, આત્મારામ પરિબ્રહ્મ ન જોયો,
ભણે નરસૈંયો કે, તત્વ દર્શન વિના, રત્નચિંતામણિ જન્મ ખોયો.

પદ

વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ, જે પીડ પરાઇ જાણે રે;
પરદુ:ખે ઉપકાર કરે ને મન અભિમાન ન આણે રે.

સકળ લોકમાં સહુને વંદે, નિંદા તે ન કરે કેની રે;
વાચ કાય મન નિશ્ચલ રાખે, તો ધન્ય જનની તેની રે.

સમદષ્ટિ ને તૃષ્ણા ત્યાગી, પરસ્ત્રી જેને માત રે;
જિહ્વા થકી અસત્ય ન બોલે, પરધન ન ઝાલે હાથ રે.

મોહ માયા વ્યાપે નહિ તેને, દઢ વૈરાગ્ય જેના મનમાં રે;
રામનામસુ તાળી રે લાગી, સકળ તીરથ તેના તનમાં રે.

વણલોભી ને કપટ રહિત છે, કામ ક્રોધને નિવાર્યાં રે;
ભણે નરસૈયો તેનું દર્શન કરતાં, કુળ ઇકોતેર તાર્યાં રે.

નાગદમન.

*જળ કમળ છાંડી જાને બાળા, સ્વામી મારો જાગશે;
જાગશે તને મારશે, મને બાળહત્યા લાગશે.—ટેક.
કહેરે બાળક તું મારગ ભૂલ્યો, કે તારા વેરીએ વળાવિયો;
નિશ્ચે તારો કાળજ ખુટયો, અહિંયાં તે શીદ આવિયો. જળ૦
નથી નાગણ હું મારગ ભૂલ્યો, નથી મારા વેરીએ વળાવિયો;
મથુરા નગરીમાં જુગટું રમતાં, નાગનું શીશ હું હારિયો. જળ૦
રંગે રુડો રૂપે પૂરો, દીસતો કોડીલો કોડામણો;
તારી માતાએ કેટલા જણ્યા, તેમાં તું અળખામણો. જળ૦
મારી માતાએ બેહુ જનમિયા, તેમાં હું નટવર નાનડો;
જગાડ તારા નાગને, મારું નામ કૃષ્ણ કહાનડો. જળ૦
લાખ સવાયો મારો હાર આપું, આપું રે તુજને દોરીઓ;
એટલું મારા નાગથી છાનું, આપું કરીને ચોરીઓ. જળ૦
શું કરું નાગણ હાર તારો, શું કરું તારો દોરીઓ;
શાને કાજે નાગણ તારે, કરવી ઘરમાં ચોરીઓ. જળ૦
ચરણ ચાંપી મૂછ મરડી, નાગણે નાગ જગાડિયો;
ઉઠોને બળવંત કોઇ, બારણે બાળક આવિયો. જળ૦
બેઉ બળિયા સાથે વળગિયા, કૃષ્ણે કાળિનાગ નાથિયો;
સહસ્ર ફેણા ફુંફવે જેમ, ગગન ગાજે હાથિયો. જળ૦
નાગણ સૌ વિલાપ કરે જે, નાગને બહુ દુઃખ આપશે;
મથુરા નગરીમાં લઇ જશે, પછી નાગનું શીશ કાપશે. જળ૦
બેઉ કર જોડીને વિનવે, સ્વામી ! મૂકો અમારા કંથને;
અમે અપરાધી કાંઇ ન સમજ્યાં, ન ઓળખ્યા ભગવંતને. જળ૦
થાળ ભરી સૌ મોતીએ, શ્રીકૃષ્ણને રે વધાવિઓ;
નરસૈંયાના નાથ પાસેથી, નાગણે નાગ છોડાવિયો. જળ૦

મીરાંબાઇ.

પદ. રાગ—પરજ

ગોવિંદો પ્રાણ અમારો રે, સારો ભવ લાગ્યો મુને ખારો રે;
મને મારો રામજી ભાવેરે, બીજો મારી નજરે ન આવે રે—ટેક
મીરાંબાઇના મેહેલમાં રે, હરિ સંતનનો વાસ;
કપટથી હરિ દૂર વસે, મારા સંતનકેરી પાસ. ગોવિંદો.
રાણાજી કાગળ મોકલે રે, દો રાણી મીરાંને હાથ;
સાધુની સંગત છોડી દો, તમે વસોને અમારી સાથ. ગોવિંદો.
મીરાંબાઈ કાગળ મોકલે રે, દેજો રાણાજીને હાથ;
રાજપાટ તમે છોડી રાણાજી, વસો સાધુને સાથ. ગોવિંદો.
વિષનો પ્યાલો રાણે મોકલ્યો રે, દેજો મીરાંને હાથ;
અમૃત જાણી મીરાં પી ગયાં, જેને સહાય શ્રી વિશ્વનો નાથ. ગોવિંદો.
સાંઢીવાળા સાંઢ શણગારજો રે, જાવું સો સો રે કોશ,
રાણાજીના દેશમાં મારે, જળ રે પીવાનો દોષ. ગોવિંદો.
ડાબો મેલ્યો મેવાડ રે, મીરાં ગઇ પશ્ચિમમાંય;
સરવ છોડી મીરાં નીસર્યાં, જેનું માયામાં મનડું ન કાંય. ગોવિંદો.
સાસુ અમારી સુષુમણા રે, સસરો પ્રેમ સંતોષ;
જેઠ જગજીવન જગતમાં, મારો નાવલિયો નિર્દોષ. ગોવિંદો.
ચુંદડી ઓઢું ત્યારે રંગ ચુવે રે, રંગ બેરંગી હોય;
ઓઢું હું કાળો કાંબળો, દુજો ડાઘ ન લાગે કોય. ગોવિંદો.
મીરાં હરિની લાડણી રે, રહેતી સંત હજૂર;
સાધુ સંઘાતે સ્નેહ ઘણો, પેલા કપટીથી દિલ દૂર. ગોવિંદો.

આખો કવિ.

જીવને બોધ.

વારંવાર માનવ દેહ નથી, પામ્યો તો ચેતે ઘરથી;
જ્યારે જર્જર થાશે અંગ, ઇન્દ્રિય મૂકી જાશે સંગ.
ત્યારે અખા જપમાલા ગ્રહે, ભાગે ઘડે પાણી કેમ રહે ?
વૃદ્ધ થયો વંક્યું મન તન, ઉપાય ટળ્યો ને ખુટયું ધન.
ત્યારે ધર્મ સાધવા જાય, કોહ્યું કાપડ સોદો થાય;
અખા ભજી નહિ જાણ્યો નાથ, ભોયે પાડયો ચારે હોથ.
વણ સમજે સબળો સંસાર, સમજે જાયે સઘળો ભાર:
જેમ જેમ સાચું માને જન, તેમ તેમ વાધે દનેદન.
અખા પ્રેત બ્હીનાને ખાય, (પણ) ધીરજવાન તે કુશળે જાય;
એક અફીણ બીજો સંસારી રસ, અધિક કરે તેમ આપે કસ.
જેમ જેમ અદકું ખાતો જાય, અંગે અકલે હીણો થાય:
જો મૂકે તો મુવે સરે, નહિ તો અખા તે ખાતો મરે.
ભૂખ્યો નર બહુ તક્રજ પીએ, જાણે ઉદર ભરીને પુષ્ટિ પામીએ:
તેણે ધ્રાય નહીં ને વાધે રોગ, એમ અખા ન હોએ આતમભોગ.

તિલક કરંતાં ત્રેપન વહ્યાં, ને જપમાળાનાં નાકાં ગયાં.
તીરથ ફરી ફરી થાકયા ચર્ણ, તોય ન પોતા હરિને શર્ણ.
કથા સુણી સુણી ફુટયા કાન, તોય ન આવ્યું બ્રહ્મજ્ઞાન.
એક મૂરખને એવી ટેવ, પત્થર એટલા પૂજે દેવ.
પાણી દેખી કરે સનાન, તુલશી દેખી તોડે પાન.
એ તો અખા બહુ ઉત્પાત, ઘણા ઇશ્વિર એ કયાંની વાત.
જોજોરે મોટાના બોલ, ઉજડ ખેડે વાગ્યો ઢોલ.
અંધે અંધ અંધારે મળ્યા, જેમ તલમાંહી કોદરા ભળ્યા.
ભેંસ ન થાયે, ન થાયે ઘાણી, કહે અખો એ વાતો જાણી.

આંધળો સસરો ને શણગટ વહુ, કથા સુણવા ચાલ્યું સહુ.
કહ્યું કાંઇ ને સમજ્યા કશું, આંખનું કાજળ ગાલે ઘસ્યું.
ઉંડો કુવો ને ફાટી બોખ, શીખ્યું સાંભળ્યું સર્વે ફોક.
બળદની તે કેમ થાયે ગાય, મૂરખ મિથ્યા કરે ઉપાય.
જ્ઞાન વિના તે સાધન એવા, અખા તેમાં ન લેવાદેવા.

પ્રેમાનંદ.

સુદામા ચરિત્રમાંથી.

રાગ રામગ્રી. (વણઝારાનો.)

પછે સુદામોજી બોલિયા, સુણ સુંદરીરે;
હું કહું તે શિખામણ માન, ઘેલી કોણે કરીરે.
જે નિરમ્યું છે તે પામિયે, સુણ સુંદરીરે:
વિધિએ લખી વૃદ્ધિ હાણ, ઘેલી કોણે કરીરે.
દીધા વિના કયાંથી પામીયે, સુણ સુંદરીરે;
નથી આપ્યું જમણે હાથ, ઘેલી કોણે કરીરે.
જો કદી ખડધાન વાવિયે, સુણ સુંદરીરે;
તો ક્યાંથી જમીએ શાળ, ઘેલી કોણે કરીરે.
જળ વહી ગયે શી શોચના, સુણ સુંદરીરે;
જો પ્રથમ ન બાંધી પાળ, ઘેલી કોણે કરીરે.
સંતોષ અમૃત ચાખીએ, સુણ સુંદરીરે;
હરિચરણે સોંપી મન, ઘેલી કોણે કરીરે.
ભક્તિએ નવનિધ આપશે, સુણ સુંદરીરે;
ધરો ધીર તમે સ્ત્રીજન, ઘેલી કોણે કરીરે.
આંખ ભરી અબળા કહે, ઋષિરાયજીરે;
મારું જડ થયું છે મન, લાગું પાયજીરે.
એ તો જ્ઞાન મને ગમતું નથી, ઋષિરાયજીરે:

રૂએ બાળક લાવો અન્ન, લાગું પાયજીરે.
અન્ન વિના ચાલે નહીં, ઋષિરાયજીરે;
મોટા જોગેશ્વર હરિભક્ત, લાગું પાયજીરે.
અન્ન વિણ ભજન સૂઝે નહીં, ઋષિરાયજીરે;
જીવે અન્ને આખું જગત, લાગું પાયજીરે.
ફેરાનું ફળ જાશે નહીં, ઋષિરાયજીરે;
જઇ જાચો જાદવરાય, લાગું પાયજીરે.
વિધિએ લખ્યા અક્ષર દારિદ્રના, ઋષિરાયજીરે;
ઘોશે ધરણીધર તતખેવ, લાગું પાયજીરે.

વલણ.

તતક્ષણ ત્રિકમ છેદશે, દારિદ્ર કેરાં ઝાડરે;
નાથ પધારો દ્વારિકાં, હું માનું તમારો પાડરે.

ઢાળ.

જાવું પડશે સર્વથા, ઘણું રૂએ અબળા રાંક;
અન્ન વિના બાળક ટળવળે, એમાં માતતણો શો વાંક.
પત્ની પ્રત્યે કહે સુદામો, તું સાંભળ મારી વાત;
કહો ભામની ભગવંત આગળ, ભેટ શી મૂકું હાથ.
કાકા કહીને કુંવર આવે, કૃષ્ણસુત સમુદાય;
ખાવા માગે મુજ કને, ત્યારે શું મેલું કરમાંય.
સુણી હરખ પામી પ્રેમદા, ગઇ પાડોશણની પાસ;
બાઇ આજ કામ કરો મારું, જાણે વણ મૂલે લીધી દાસ.
દ્વારામતી મમ પતિ જાય છે, જાચવા જાદવરાય;
અમો બમણું કરીને આપશું, કાંઇ આપો ઉછિતું માય.
પાડોશણને દયા આવી, આ દુર્બળ આવી લેવા;
સુપડું ભરીને કાંગ આપી, આ બાઈ તમારે દેવા.

ઉખળે ધાલી ઓખણી, તેને કીધી શ્વેત;
તગતગતા તાંદુલ કરી આપ્યા, ઋષિજી પામ્યા હેત.
મારગમાં છોવાય નહિ, છે ત્રિકમના તાંદુલ;
લેઇ જાવા છે દ્વારામતી, નથી બાંધવા પટકુલ.
ઉપરાઉપરી બંધન બાંધ્યાં, ચીંથરાં દશવીશ;
રત્નની પેરે જત્ન કીધું, જ્યમ ચડે છોડતાં રીસ.
ઋષિ સુદામાને કહે બાળકડાં, કરીને રોતાં મુખ;
પિતાજી એવું લાવજો, જ્યમ જાય આપણી ભૂખ.
દીન વાણી સાંભળીને, મુનિએ મૂક્યો નિશ્વાસ;
સુદામો કહે પુત્રને, પરિબ્રહ્મ પૂરશે આશ.
ઋષિ સુદામો સંચર્યા, વોળાવી વળ્યો પરિવાર;
ધસમસે ને ધાય મુનિવર, મુખે શ્વાસ ન માય;
જે મારગમાં મળે તે સૌ, દેખી વિસ્મય થાય.

રાગ સારંગ.

ઋષિ કહે સાંભળ નરપતિ, દીઠી સુદામે દ્વારામતી;
કનકકોટ ચળકારા કરે, મણિમય રત્ન જડયાં કાંગરે.
ત્યાં તો ગોમતી સંગમ થાય, ચારે વરણ ત્યાં આવી ન્હાય;
પરમ ગતિ પ્રાણી પામે ઘણા, નથી મુક્તિપુરીમાં મણા.
ઋષિ સુદામે કીધું સ્નાન, પછી પુરમાં પેઠા ભગવાન.
રૂપ જોઇ જોવા સૌ મળે, ખીજવે બાળક પુંઠળ પળે;
જાદવસ્ત્રી તાળી દઈ હસે, ધન્ય નગર આવો નર વસે.
કીધાં હશે વ્રત તપ અપાર, તે સ્ત્રી પામી હશે આ ભરથાર;
કોઇ કહે ઈંદુ, કોઇ કહે કામ, એને રૂપે હારશે કેશવ રામ.
પતિવ્રતાનાં મોહશે મન, મર્મ વચન બોલે સ્ત્રીજન;
કોઇ કહે હાઉ આવ્યો વિકરાળ, દેખાડો રોતાં રહેશે બાળ.
ઘણી ચેષ્ટા પુંઠળથી થાય, સુણી સુદામો હસતા જાય;
પુંઠે બાળક કાંકરા નાંખે, ઋષિજી રામકૃષ્ણ મુખથી ભાખે.

પાડે તાળી વજાડે તાળ, પુંઠે ફરી વળ્યાં નાનાં બાળ;
કોઇ વૃદ્ધ જાદવે દીઠા ઋખી, સાધુની દૃષ્ટિ તેણે ઓળખી.
તેણે બાળક સહુ કાઢયાં હાંકી, પૂછ્યા સમાચાર ઉભા રાખી.
કૃપાનાથ કયાંથી આવિયા, આ પુરને કયમ કીધી મયા.
પ્રતિઉત્તર બોલ્યા ઋષિજન, મને હરિદર્શનનું મન:
તે જાદવે કીધો ઉપકાર, દેખાડી દીધું રાજદ્વાર.
અનંત યોદ્ધા ઉભા પ્રતીહાર, સાચવે શામળિયાનું દ્વાર;
ત્યાં સુદામો ફેરા ફરે, સંકલ્પ વિકલ્પ મનમાં કરે.
ગહન દીસે છે કર્મની ગતિ, એક ગુરુના અમો વિદ્યારથી:
એ થઇ બેઠો પૃથ્વીપતિ, મારા ઘરમાં ખાવા રજ નથી.
રમાડતો ગોકુલ માંકડાં, ગુરુને ઘેર લાવતો લાકડાં;
તે આજ બેઠો સિંહાસન ચઢી, મારે તુંબડી ને લાકડી.
વળી ઋષિને આવ્યું જ્ઞાન, અલ્પ જીવ હું એ ભગવાન:
એકવાર પામું દર્શન, તો હું જાણે પામ્યો ઇંદ્રાસન.
છે વિવેકી હરિના છડીદાર, પૂછ્યા સુદામાને સમાચાર;
મહાનુભાવ કેમ કરુણા કરી, તવ સુદામે વાણી ઓચરી.
હું દુર્બળ બ્રાહ્મણ અવતાર, માધવ સાથે છે મિત્રાચાર:
પ્રભુને જઇ કહો મારા પ્રણામ, આવ્યો વિપ્ર સુદામો નામ.

ચલણ.

નામ સુદામો જઇ કહો, ગયો ઘરમાં પ્રતીહારરે:
એક દાસી સાથે કહાવિયો, શ્રીકૃષ્ણને સમાચારરે.

રાગ મારૂ.

સૂતા શય્યાએ શ્રી અવિનાશરે, અષ્ટ પટરાણીમાં છે બે પાસરે;
રુક્મિણી તળાંસે પાયરે, મિત્રવિન્દા ઢોળે છે વાયરે.
એવે દાસી ધાતી આવીરે, જોઇ નાથે પાસે બોલાવીરે;
બોલી સાહેલી શિર નામીરે, દ્વારે દ્વિજ આવ્યો કોઇ સ્વામીરે.

દુઃખી દરિદ્ર સરખો ભાસેરે, એક તુંબીપાત્ર છે પાસેરે;
પિંગળ જટા ભસ્મે ભરિયોરે, ક્ષુધારૂપી નારીને વરિયોરે.
શેરિયે શેરિયે થોકાથોકરે, તેને જોવા મળ્યા બહુ લોકરે;
તેણે કહાવ્યું કરી પ્રણામરે, મારું વિપ્ર સુદામો છે નામરે.
એમ દાસી કહે કરજોડરે, 'ખરો ખરો,' કહે રણછોડરે;
મારો બાળસ્નેહી સુદામોરે, હું દુઃખિયાનો વિસામોરે.
ઉઠી ધાયા જાદવરાયરે, નવ પહેર્યાં મોજાં પાયરે;
પીતાંબર પાય ભરાયરે, રાણી રુકિમણી ઉચ્યાં સાયરે.
અતિ આનંદે ફુલી કાયરે, હરિ દોડે ને શ્વાસે ભરાયરે;
પડે આખડે બેઠા થાયરે, એક પળ તે જુગ જેવી જાયરે.

સ્ત્રીઓને કહી ગયા ભગવાનરે, પૂજા થાળ કરો સાવધાનરે.
હું જે ભોગવું રાજ્યાસનરે, તે તો એ બ્રાહ્મણનું પુણ્યરે.
જે કોઇ નમશે એના ચરણ ઝાલીરે, તે નારી સહુપેં મને વ્હાલીરે.
તવ સ્ત્રી સૌ પાછી ફરતીરે, સામગ્રી પૂજાની કરતીરે.
સહુ કહે માંહોમાંહી બાઇરે, કેવા હશે શ્રીકૃષ્ણના ભાઇરે.
જેને શામળિયાસુ સ્નેહરે, હશે કંદર્પ સરખી દેહરે.
લઇ પૂજાના ઉપહારરે! રહી ઉભી સોળ હજારરે.
બાઇ લોચનનું સુખ લીજેરે, આજ જેઠનું દર્શન કીજેરે.
ઋષિ શુકજી કહે સુણ રાયરે, શામળિયોજી મળવા જાયરે;
છબીલાજીએ છુટી ચાલેરે, દીધી દોટ તે દીનદયાળેરે;

સુદામે દીઠા કૃષ્ણદેવરે. છૂટયાં આંસુ શ્રાવણ નેવરે.
જુએ કૌતક ચારે વર્ણરે, ક્યાં વિપ્ર ક્યાં અશરણશર્ણરે.
જુએ દેવ વિમાને ચઢીયારે, પ્રભુ ઋષિજીને પાય પડિયારે;
હરિ ઉઠાડયા ગ્રહી હાથરે, ઋષિજી લીધા હૈડા સાથરે.
મળ્યા જાદવ જોવા પુંઠેરે, પ્રેમનાં આલિંગન નવ છુટેરે;

મુખ અન્યો અન્ય જોયાંરે, હરિનાં આંસુ 'સુદામે લોહ્યાંરે.
તું બીપાત્ર ઉલાળીને લીધું રે, દાસત્વ દયાળે કીધુંરે;
ઋષિ પાવન કર્યું મુજ ગામરે, તમે પવિત્ર કર્યું રંક ધામરે.
તેડી આવ્યા વિશ્વાધારરે, મંદિરમાં હરખથી અપારરે;
હસ્ત ઝાલી હરખે મુરારિરે, જોઇ હાસ્ય કરે સઉ નારીરે.
ઘણું વાંકા બોલાં સત્યભામારે, આવા ફુટડા મિત્ર સુદામારે;
હરિ તેને ઉઠી શું ધાયારે, ભલી નાનપણની આ માયારે.
ભલી જોવા સરખી જોડીરે, હરિને સોંધો એને રાખોડીરે;
જો કોઇ બાળક બ્હાર નીકળશેરે, તો તે કાકાને દેખી છળશેરે.
તવ બોલ્યાં રુકિમણી રાણીરે, તમે બોલો છો આ શું જાણીરે.

વલણ.

શું બોલો વિસ્મય થઇ, હરિભક્તને ઓળખો નહીંરે:
બેસાર્યા મિત્રને શય્યા ઉપર, ઢોળે વાયુ હરિ ઉભા રહીરે.

રાગ સોરઠી.

ભક્તાધીન દીનને પૂજે, દાસ પોતાનો જાણી:
સુખશય્યા પર ઋષિને બેસારી, ચમર કરે ચક્રપાણિરે. ભક્તા.
વિશ્વામિત્ર સરખા તાપસને, દોહલે દર્શન દીધું;
તેણે સુદામાના પગ પખાળી, પ્રીતે પાદોદક પીધુંરે. ભક્તા.
પોતાને ઓઢવાની પીત પિછોડીએ, લ્હોયા ઋષિના પાય;
ઉભા રહી કર વીંઝણો ગ્રહીને, વિઠ્ઠલ ઢોળે વાયરે. ભક્તા.
થાળ ભરી વૈદરભી લાવ્યાં, ધૃતપક્વ પકવાન;
શર્કરા સંયુક્ત ઋષિને, કરાવ્યાં પયનાં પાનરે. ભક્તા.
શુદ્ધાચમન તંબોળ ખવરાવ્યાં, ધરી પ્રેમ શામળવાન;
વધ્યું તે પ્રસાદ પ્રમાણે, આરોગ્યું ભગવાનરે. ભક્તા.
જે સુખ આપ્યું સુદામાને, તે હરિ બ્રહ્માદિકને નાપે;
ફરી ફરી મુખ જુએ મુનિનું, આનંદ મુકુંદને વ્યાપેરે. ભક્તા.

સુદામાને ચિંતા મોટી, રખે દેખે કાયા કાંપે;
પેલી ગાંઠડી તાંદુલ તણી તે, જંઘા નીચે લઇ ચાંપેરે. ભકતા. ૨૧૦

વલણ.

જંઘા નીચે ચાંપે ઋષિ, ગાંઠડી તાંદુલ તણીરે;
પ્રેમાનંદ પ્રભુ પરમેશ્વરને, જાણ્યાતણી ગત્ય છે ઘણીરે.

રાગ મલાર.

ગોવિંદે માંડી ગોઠડી, કહોને મિત્ર અમારા;
સાંભળવા આતુર છું, સમાચાર તમારા. ગોવિંદે.
શે દુઃખે તમો દુબળા, એવી ચિંતા કેઈ;
મન મૂકી કહો મુજને, મારા બાળસનેહી. ગોવિંદે.
પછી સુદામોજી બોલિયા, પ્રભુને શીશ નામી;
તમારું અજાણ્યું કાંઇ નથી, તમે અંતરજામી. ગોવિંદે.
અમને તો દુઃખ વિજોગનું, નહિ પ્રભુજી પાસે;
આજ હરિ હુંને જો મળ્યા, પિંડ પુષ્ટજ થાશે. ગોવિંદે

રાગ રામગ્રી.

પછી શામળિયો બોલિયા, તને સાંભરેરે;
હાજી નાનપણાની પેર, મને કેમ વિસરેરે.
આપણે બે મહિના પાસે રહ્યા, તને. હાજી સાંદિપનિને ઘેર, મને.
ભિક્ષા માગી અન્ન લાવતા, તને. હાજી જમતા ત્રણે ભ્રાત; મને
આપણ સુતા એક સાથરે, તને. સુખ દુઃખની કરતા વાત. મને.
પાછલી રાતના જાગતા, તને. હાજી કરતા વેદની ધુન્ય. મને.
ગુરુ આપણા ગામે ગયા, તને. જાચવા કોઇક સુન્ય. મને.
શરીર આપણાં ઉકળ્યાં, તને. હાજી માથે તપ્યા અરીષ્ટ; મને. ૧૬૦
સ્કંધે કોહવાડા ધર્યા, તને. ઘણું દૂર ગયા રણછોડ, મને.
આપણે વાદવધા ત્રણે બાંધવા, તને. હાજી ફાંડયું મોટું ખોડ. મને.

ત્રણ ભારા બાંધ્યા દોરડે, તને. હાજી આવ્યા બારે મેહ. મને.
શીતળ વાયુ વાયો ઘણો, તને. ટાઢે થરથર ધ્રુજે દેહ. મને.
નદીએ પૂર આવ્યું ઘણું, તને. ઘન વરસ્યો મુસળધાર; મને.
એકે દિશા સુઝે નહી, તને. થયા વીજતણા ચમકાર. મને.
ગુરુજી ખોળવા નીસર્યા, તને. કહ્યું સ્ત્રીને કીધો તેં કેર. મને.
આપણને હૃદિયા સુ ચાંપિયા, તને. પછે તેડીને લાવ્યા ઘેર. મને.

રાગ વસંત.

સકળ સુંદરીઓ દેખતાં, ગોષ્ટિ ગોવિંદે કીધી:
પછે દારિદ્ર હરવા દાસનાં, ગાંઠડી દષ્ટિમાં લીધી. સકળ—ટેક ૧૭૦
મનવાંછિત ફળ આજ પામ્યો, મિત્રજી મળવા આવ્યા:
ચતુર ભાભીએ ભેટ મોકલી, કહો સખા શું લાવ્યા? સકળ.
અઢળક ઢળિયોરે શામળિયો, મુષ્ટિ તાંદુલ માટે;
ઇંદ્રનો વૈભવ સ્હેજમાં આપ્યો, સ્વલ્પ સુખડી સાટે. સકળ.
ચરણ તળે ચાંપી રહ્યો સુદામો, કૃષ્ણજી કહે છે કહાડો:
અમ જોગ જો ભેટ ન હોય તો, દૂર થકી દેખાડો. સકળ.
એ દેવતાને દુર્લભ દીસે, જાચે જાદવરાય:
જો પવિત્ર સુખડી પ્રેમે આપો તો, ભવની ભાવટ જાય. સકળ.૧૮૦
ભગવાનની સ્ત્રીઓ ભ્રમમાં ભૂલી, જુએ મળી સમસ્ત:
અમૃત ફળ કે સંજીવન મણિ, હરિ ઓડે છે હસ્ત. સકળ.
આમ હરિ જ્યારે હાથ લગાડે, ઋષિ ખસેડે આમ;
ભક્ત હેત પોતે દેખાડે, સઉને સુંદરશ્યામ. સકળ.
અવલોકવા ઉભી સઉ નારી, કર ધરી કનકનાં પાત્ર;
જદુપતિને જાચે સઉ નારી, અમને આપજો તિલમાત્ર. સકળ.
સુદામો ચિંતામાં પડિયો, લજ્જા મારી જાશે;
ભરમ ભાંગશે તાંદુલ દેખી, કૌતક મારું થાશે. સકળ.
સ્ત્રીને કહેથી હું થયો લોભી, તુચ્છ ભેટ અહિયાં આણી;
લજ્જા લાખ ટકાની ખોઇ, ઘર ઘાલ્યું ધણિયાણી. સકળ.

સુદામાના મનની શોચના, શામળિએ સઉ જાણી;
હસતાં ખસતાં પાસે આવી, તાંદુલ લીધા તાણી. સકળ.
હેઠળ હેમની થાળી મેલી, વસ્તુ લેવા જગદીશ;
છોડે છબીલો પાર ન આવે, ચીંથરાં દશવીશ. સકળ.
પટરાણિયો જોઈ અચરજ પામી, છે પારસ કે રત્ન,
અમરફળ કે સંજીવન મણિ, આવડું શે કીધું જત્ન. સકળ.
કણ વેરાણા ને પાત્ર ભરાણું, જોઈ રહ્યો જુવતીનો સાથ;
તાંદુલકણ હૃદયે ચાંપી, બોલ્યા લક્ષ્મીનાથ. સકળ.
સુદામા મેં આ અવનિમાં, લીધા બહુ અવતાર;
આ તાંદુલનો સ્વાદ છે એવો, નથી આરોગ્યો એકવાર. સકળ.
મોટા મોટા મિત્ર મેં જોયા, ધ્રુવ અંબરિષ પ્રહ્લાદ;
આ તાંદુલનો એકે મિત્રે, દેખાડયો નથી સ્વાદ. સકળ.
તુચ્છ ભેટ ભારે કરી માની, વિચાર્યું ભગવાન;
સાત જન્મ સુધી સુદામે, નથી કીધાં પુણ્યદાન. સકળ.
જાચક રૂપ થયા જગજીવન, પ્રીત હૃદેમાં વ્યાપી;
મુખમાં મુષ્ટિ તાંદુલ મુકયા, દારિદ્ર નાંખ્યું કાપી. સકળ.
કર મરડીને ગાંઠડી લીધી, સાથેથાં દુઃખ મોડયાં;
જેમ જેમ ચીંથરાં છોડયાં નાથે, ભવનાં બંધન તોડયાં. સકળ.
જ્યારે તાંદુલ મુખમાં મૂકયા, ઉડી છાપરી આકાશ;
તેણે સ્થાનક સુદામાના થયા, સપ્તભૂમિના અવાસ. સકળ.
ઋષિપત્ની થયાં રુકિમણી સરખાં, શાંબ સરીખાપુત્ર;
એ વૈભવને કવિ શું વખાણે, જેવું કૃષ્ણનું ઘરસુત્ર. સકળ
બીજી મુઠી જ્યારે મુખમાં મૂકે, ત્યાં ગ્રહ્યો રુકિમણીએ પાણ;
એમાં શું ઓછું છે સ્વામી, અમને આપો ચતુર સુજાણ. સકળ.
અષ્ટ મહા સિદ્ધિ ને નવનિધિ, તો મોકલી વણ માગી;
સુદામો તે નથી જાણતા, જે ભવની ભાવઠ ભાગી. સકળ.

જસોદા વિલાપ.

[દશમ સ્કંધમાંથી.]

મારું માણુકડું રિસાયું રે શામળીઆજી.
તારા મનમાં આ શું આવ્યું રે, શામળીઆજી.
હું અપરાધણુ માતાને મૂકી, શાને જળ ઝંપલાવ્યું રે—શામળીઆજી.
કાલિન્દીનું કાળું પાણી, માંહે વસે કાળો કાળી;
હવે આશા તે શી મળવાની, કેમ આવે વનમાળીરે—શા. મા. ૧
સંતાન રૂપી મોટું ધન તે, કરમે લીધું લુંટી;
મેં નવ જાણ્યું જતન કરીને, રતન પડ્યું કેમ છુટીરે—શા. મા. ૨
પુત્ર પામી હું છેલ્લે આશ્રમે, ઉછેર્યો પ્રતિપાળી;
નીપનો રસ ઢળી ગયો હું, વિજોગણુ આગે બાળીરે—શા. મા. ૩
નાકે મોતી પાય ઘુઘરી, મોર મુગટ શિર ધારી;
ફરી રૂપ હું ક્યાંથી દેખું, ક્યારે આવે ગૌચારીરે—શા. મા. ૪
કાને કુંડળ મુખમાં મોરલી, સાંજે ગોકુળ આવે;
ભૂખ્યો છોં કહી પેટ દેખાડે, મા કહી મને બોલાવે—શા. મા. ૫
પીત પિછોડી કાછ કછે, મુજ કને નેતરૂ માંગે;
હું ઘરડી માને થાકી જાણી, કોણુ વલોવવા લાગેરે—શા. મા. ૬
તું પ્રાણેશ્વર તું ગોપેશ્વર, ગોપી દેહ કેમ ધરશે;
બાળસખાની કોણુ વલે, આ ગાયો હીસી હીસી મરશેરે—શા. મા. ૭
ઉંડા જળમાં વાસો કીધો, પાણીમાં કેમ ગમશે;
મોર પોપટ ને પૂતળી, તારે રમકડે કોણુ રમશેરે—શા. મા. ૮
તુંરે ગયો ને હું જીવું છું, ઓછા સગપણુ માટે;
સાચું વહાલ તો તાંહાં જણાયે, સાંભળતાં હૈડું ફાટેરે—શા. મ્હા. ૯
કાષ્ઠપેં પાષાણુ કઠિન છે, તેપેં કઠિન છે લોહું;
વજ્રતુલ્ય છે કાળજ મારું લોકને શું દેખાડું મોઢુંરે—શા. મા. ૧૦
તેં મખાંતર દડાનું કીધું, મનમાં દુઃખ કાંઇ આવ્યું;
ઉખળ બંધન આજ સંભારી બાળુડા જળ ઝંપલાવ્યુંરે—શા. મા. ૧૧

નંદ જસોદા ગાય ગોવાળા, વ્યાકુળ વ્રજની નારી;
ચાર ઘડી પુંઠે સર્વે પડજો, હળધર રાખે વારીરે—શા. મા. ૧૨

અનિરૂદ્ધનું યુદ્ધ.

ઓખાહરણમાંથી (રાગસોરઠી.)

કામનીએ જ્યારે કટકજ દીઠું, ઓખા થઇ નિરાશ;
અરે દૈવ તેં આ શું કીધું, મુને હુતી મોટી આશ.
વ્હાલા કેમ વઢશોરે, મારા નાંધડીઆ ભરથાર. વ્હાલા. ટેક.
બોલાવી બોલે નહીં, પડી થઇ આશાભંગ;
ઉઠાડી બેઠી કરી, તેનું વદન નિહાળે કંથ. વ્હાલા.
સ્વામી તું કેમ સાંખીઓરે, રાંકને ઘેર રતન;
ઘાડે કષ્ટ હું પામી, મારો મદનમનોહર કંથ. વ્હાલા.
તીવ્ર બાણ જ્યારે છુટશેરે, કેમ સહેશો કોમળ શરીર;
એવું શ્રવણે સાંભળીને, હાકી ઉઠયો વીર. વ્હાલા.
મારા પિતાનેરે જાણ થયું છે, કટક મોકલ્યું પ્રૌઢ;
બાણાસુર નથી જાણતો, એવો કેમ થયો છે તે મૂઢ. વ્હાલા.
અરે સ્વામી તમે ઠાલે હાથે આયુધ નથીરે એક;
ચાર લાખ વીર પાઠવ્યા, સામા થતાં ધરો વિવેક. વ્હાલા.
અબળા તુંને શું કહું રે, તું તો થઇ અજાણ;
બાર તણી ભોગળ કાઢીને લઉં સર્વના પ્રાણ. વ્હાલા.
ઓખા તુંને શું કહું રે, તું તો ઘેલી નાર;
તરા બાપે વીર મોકલ્યા, તે તો મારે લેખે ચાર. વ્હાલા.
અજાતણાં ત્યાં જૂથ મળીઆં, પંચાનન મળીઓ એક;
તેનું પ્રાક્રમ કેટલું, તમે કોહોની વિનતા વિશેક. વ્હાલા.
એમ કરતાં નહીં છુટીએરે, કાલાવાલા તે ફોક;
જુવોની વ્હાલી હું જુદ્ધ કરું, જેમ જુએ ગામના લોક; વ્હાલા.
અનિરૂદ્ધ મરડીને નીસર્યો રે, ઓખાએ સહાયો હાથ;
પ્રીતમ વઢવા નહીં દઉં, મારા મદનમનોહર નાથ. વ્હાલા.

રાગ મારૂની દેશી.

ઓખા કહે કંથ એમ ન કીજે, બળિયાસુ વઢતાં બ્હીજે;
એ ઘણા તમે એક જાતે, સેના મોકલી મારે તાતે.
દૈત્યને વાહન ને તમે પાળા, નાથજી આપ છે ઢાલામાલા;
એને ટોપ કવચ ને બખ્તર, તમારે અંગે સોહે પીતાંબર.
દૈત્યને સાંગ બાણ બહુ ભાલા, એ કઠણ તમે સુંવાળા;
એ તો મદોન્મત બહુ બળિયા, તમે સુકોમળ પાતળિયા.
સ્વામી પછે અસુરને ભેદો, પહેલાં મસ્તક મારું છેદો;
તમને દેખી દેખીનેરે મોહું, તમે જુદ્ધ કરો તે કેમ જોઉં ?
ઇચ્છા અંતરની ગઇ ફીટી, દૈત્યે માળિયું લીધુંરે વીંટી;
પ્રભુ પ્રાણ કંપે છે મારા, મુઆ દૈત્ય કરે છે હોંકારા.
ઘણું ક્રોધી વિરોધી છે બાણ, હાકે ઇંદ્રનું જાયે ઓસાન;
ભક્ત ભય પામે બાણની હાકે, બાણે પૃથ્વી ચઢાવી ચાકે.
જેને નાદે મેરુ હાલે, ચક્રવર્તી સાથે નહીં ચાલે;
ક્ષત્રીસાથ રહે સર્વ બ્હેતો, નાથજી ! તમે કઇપેરે જીતો ?
મંત્રી દાંત રહ્યો છે કરડી, શું જુઓ છો મૂછને મરડી;
માટે પહેલાં તે મુજને મારો, પછે નાથજી રણમાં પધારો.
શશી સૂર્યવંશી નૃપ જેહ, તેની થરથર ધ્રૂજે દેહ;
પ્રધાન ક્રોધી પાવકની જ્વાળ, તેથી વિશેષ બાણભૂપાળ.
એમ કહી ભરતી લોચન, દેખી વારે છે સ્વામીન;
કંથ કહે ન કરું સંગ્રામ, તો નાસી જવાનો કુણ ઠામ.
અંતે જીવતા છૂટશું નહીં, કાં ન મરીએ સામા થઇ;
નથી ઉગરવાનો ઉપાય, માટે ભય પામે શું થાય ?
નાઠે લાંછન લાગે કુળમાં, પ્રતિષ્ઠા જાયે એક પળમાં;
મોઅર વાગે મણિધર ડોલે, ન ડોલે તો સર્પને તોલે.
ઘન ગાજે કેસરી દે ફાળ, ન ઉછળે તો જાણવો શિયાળ;
ક્ષત્રી નાસે દેખીને દળ, ન હોય પુરુષ જાણવો વ્યંઢળ.

હાકયો વાઘ ન માંડે કાન. શાર્દૂલ નહીં ભણુવો શ્વાન;
ઘરમાં ઘોઝારો રહે પેસી, યુધ્ધે ચરણુત્રિહોણો રહે બેસી.
એમ કહીને ઓખા અળગી કીધી, ભડ ગાજ્યો ને ભોગળ લીધી;
અસુર સેનાપર કોપીઓ. છજે થકી ઠેકીને પડિયો.
જેમ ગ્રાહ પેસે બહુ જળમાં, તેમ અનિરુદ્ધ પેઠો દળમાં;
જેમ ઇન્દુ પેસે વાદળમં, તેમ અનિરુદ્ધ ધાયો બળમાં;
દૈત્યને આવ્યો મૃત્યુનો દહાડો, ગાજ્યો અનિરુદ્ધ ધનઅશાડો;
પડતામાં બહુ પડતાવ્યા, ભોગળ પ્રહારે ધરણીએ ઢાળ્યા.
કૌભાંડે સેનાને પ્રેરી, જાદવ જોદ્ધો લીધો ઘેરી;
ગજજૂથમાં લઘુ કેસરી, બહુ વીંટી વળ્યા છે વેરી.
ચંદનને બાવળીએ ઝીટી, અસુરે અનિરુદ્ધ લીધો વીંટી;
દાનવ કહે માનવ શુંય, અમે સિંહમાં મૃગબાળ તુંય.
મુગટ મંત્રીને ચરણે ધરો તો તો મૃત્યુ થકી ઉગરો;
મંત્રી વાયક એવાં સાંભળી, ધાયો અનિરુદ્ધ બહુ ઉકળી.
નાંખે દૈત્ય ભારી મુદગલ, તેમ અનિરુદ્ધ ભુજભોગળ;
વીસ સહસ્ર અસુર ત્યાં તૂટયા, એકીવારે શર બહુ છૂટયા.
આયુધધારા રહી છે વરસી, પડે પરિઘ પટ્ટી ને ફરસી;
દાનવ ધાયા છે ટોળે ટોળાં, વરસે ભિંદિમાલ ને ગોળા;
થાય દુંદુભિના ગડગડાટ, થાય ખાંડાતણા ખડખડાટ.
હાકયા હસ્તી દે હલકાર, થાય ખડગ તણા ચમકાર.
મંત્ર અગ્નિના, ધુત્રાટ થાય બોલે બાણુતણા સુસવાટ;
રથ ચક્ર ગાજે ગગડાટ, હોય હયતણા હણુાટ.
છૂટે બાણો સમસમાટ, થાય ગગને ધજા ફરફાટ;
દેખી દોહેલો નાથનો ઘાટ, થાય ઓખાને મન ઉચાટ.
દાનવોનો વાળ્યો દાટ, અનિરુદ્ધ મુકાવે વાટ;
કોઇને ઝીકયા ઝાલીને કેશે, કોઇને ઉડાડયા પગની ઠેશે,

કોઇને હણ્યા મોગળને ભડાકે, કોનાં મુખ ભાગ્યાં લપડાકે;
કોઇ અધસસતા કોઇ પૂરા, એમ સેના કરી ચકચુરા.
તે રણ ભયાનક ભાસે, બળ દેખીને ઓખા ઉલ્લાસે;
મેં તો આવડું નહોતું જાણ્યું, ચિત્રલેહાએ રત્નજ આણ્યું.
શોણિતસ્પર્શ થયો છે દીસે, નાથજી રણ રુધિર ઝીલે;
ભડ ગાજ્યો ને પડયું ભંગાણ. નાઠો કોઃભાંડ લઇને પ્રાણ.
હવું બાણાસુરને જાણ, એક પુરુષે વાળ્યો ઘાણ;
અસુરેશને ચઢિયો કોપ, સજ્યાં કવચ આયુધ ને ટોપ.
સર્વે સૈન્ય તે તત્પર કીધું, ચઢયો રાય દદામું દીધું;
પ્રલયઅગ્નિ જેવો જાજ્વલ્ય, બાણરૂપ થયું મદતુલ્ય.
ચઢયો રાય ક્રોધે ગડગડિયો, જાણ્યું ઓખાએ રણ તાત ચઢિયો;
સૈન્યના લોક આગળ ચાલ્યા, કરમાં બહુ ભાલા ઝાલ્યા.
વાગી હાક ને ચઢિયો બાણ, તે તો થયું ઓખાને જાણ.

વલણ.

જાણ થયું જે તાત ચઢિયો, કુણ જીતશે સહસ્રહાથરે;
આંસુડાં ભરતી ને શોક ધરતી, ઓખા સાદ કરતી નાથરે.

શામળકવિ.

વચન પાળવા વિષે.

છપ્પા.

વચન કાજ હરિશ્ચંદ્ર, નીચ ઘર ભરિયું પાણી,
વચન એકને કાજ, કૃષ્ણે કુબ્જાને આણી;
વચન એકને કાજ, હરે હલાહલ પીધું,
વચન એકને કાજ, દેવવર દૈત્યે લીધું;
શુભ ધર્મ કર્મને શર્મ સૌ, વચન જતાં તે વહી ગયું;
કવિ સામળભટ સાચું કહે, વચન ગયું તો થઇ રહ્યું.

એક વચનને કાજ, રંક રાવણ થઈ બેઠો,
એક વચનને કાજ, બલિ પાતાળે પેઠો;
એક વચનને કાજ, વેચી હરિશ્ચંદ્રે નારી,
એક વચનને કાજ, પાંડવો હાર્યા પ્યારી;
વળી એક વચનને કારણે, ભડ પાંચે વનમાં ભમ્યા;
કહે શામળ વચનજ કારણે, સૌ કીચક સાથે શમ્યા ?
પાળે વાયક શૂર, જેહ રણમાં બહુ ઝુઝે,
પાળે વાયક સિદ્ધ, જેહને આગમ સુઝે;
પાળે વાયક ભક્ત, કરે ઇશ્વર વશ આપે,
પાળે દાતા વચન, વૃષ્ટિ જેને પરતાપે;
પાળે જે વાયક પ્રેમથી, વેદે વિવિધ વખાણિયો;
શામળ વાયક સંભાળતાં, જશે જગતમાં જાણિયો.
વચન પાળે તે રાય, બાકી તો રાંડી રાંડો,
વચન પાળે તે શાહ, બાકી ગુણહીણો ગાંડો;
વચન પાળે તે વિપ્ર, ધર્મ સૌ ધાર્યો તેણે,
વચન પાળ્યું તે વીર, જગત જશ લીધો જાણે;
પાળે સદવાયક પ્રેમદા, પાંચે પૂરણ પક્ષણી,
શામળ કહે વચન ન સાચવે, લલના એજ કુલક્ષણી.

વિદ્યા વિષે.

છપ્પા.

લક્ષપતિ તો લાખ, દીઠા નિર્માલ્ય પ્રમાણે,
જાય રાયનું રાજ્ય, રૂપ પણ રહે ન ટાણે;
કુળ પણ હોય કલંકી, જોર જોતામાં જાયે,
જોબન પણ વહી જાય, વંશ નિર્વંશી થાયે;
નહિ રાજ ચોર કે અગ્નિ ભય, માગ મુકાવે બહુ થકી;
સત પુરુષો મન માનજો, સદવિદ્યા છે શુભ સહુ થકી.

વિદ્યા મુકાવે માગ, પૂર્ણ જશ વિદ્યા પામે,
વિદ્યા શોભે વાન, નૃપતિ વિદ્યાને નામે;
વિદ્યા માંહી વિવેક, વિમળ વિદ્યાથી વાણી,
વિદ્યાને વશ વિશ્વ, જગતમાં મોહની જાણી;
સદવિદ્યા રત્ન વિશાલ છે, વિદ્યાથી વડું નહિ કશું;
સદવિદ્યા આગળ ધન કશું, વિદ્યાવિહીન નર તે પશુ.

પંડિત આગળ મૂઢ, હંસ આગળ જ્યમ બગ્ગા,
પંડિત આગળ મૂઢ, કોકિલા આગળ કગ્ગા;
પંડિત આગળ મૂઢ, રાય આગળ જ્યમ રાંકા,
પંડિત આગળ મૂઢ, સિંધુ આગળ જ્યમ ટાંકાં;
પંડિત પ્રાક્રમી પૂરા, પંડિત સઉ શિર મોર છે;
શામળ કહે પંડિત આગળે, મૂઢ તો ચાકર ચોર છે.

મૂરખને વાહન, પંડિત અડવાણો ચાલે,
મૂરખ મોતનમાલ, પંડિત ફુલમાળા ઘાલે;
મૂરખને બહુ માન, પંડિત કદી ગરીબ કહાવે,
મૂરખને અલખત મોજ, પંડિત ખડધાન્યજ ખાવે;
પણ મૂરખ કાચ કથીર છે, દીસંતાં તો દિલ હરે;
પણ પંડિત રત્ન અમૂલ્ય છે, શામળ ઝવેરી પરીક્ષા કરે.

પંડિત જાય વિદેશ, તોયે જશથી જાણીતો,
પંડિતને પ્રાક્રમ પૂર, મહીપતિનો માનીતો;
પંડિતને પરણામ, કરે જન સૌ કર જોડે,
પંડિતને સન્માન, માન અનમીનાં મોડે;
જે અગમ નિગમ છે ગુણ ઘણા, લક્ષ કોટિધા તે લહે;
છે વિદ્યા મોટી વિશ્વમાં, કવિ શામળ ભટ સાચું કહે.

મીરાં ચરિત્ર.

મીરાંમન મોહનસુ માન્યું;
વરિયા વરયા શ્રીગિરધરલાલ, જાણે જગ નથી કાંઇ છાનું—ટેક.
જેમલ રાઠોડની દીકરીરે, સુણો મીંડતા એનું ધામ;
રૂપગુણ કોઇ સમોવડ નહીં, રુડું ધર્યું મીરાંબાઇ નામ. મીરાં.
જોશીએ વાંચી જનમોતરીરે, તેમાં લખ્યું નીકળ્યું એહ;
વરશે વિશ્વંભરનાથનેરે, કરશે નંદકુંવરજીસુ નેહ. મીરાં.
ઉદ્યોતપુરનો રાણો રાજીયોરે, તે સાથે કરી છે સગાઇ;
પરણાવીને વળાવ્યાં સાસરે કંઈ, લૌકિક રીતે મીરાંબાઈ. મીરાં.
દેવીને દેવા વધામણાંરે, ચાલ્યાં વરકન્યા સહુ જન;
રાણે પારવતીજી પૂજીયારે, મીરાંનું તો મોહનમાં મન. મીરાં.
સાસુ કહે સૌભાગ્ય વધેરે, વહુ નમો શક્તિને પાય;
મીરાં કહે મસ્તક મારું નહીં નમે, વિના શ્રીગિરિવરધરરાય. મીરાં
સાસુ કહે સામું બોલી આજથી, મારે નથી એ વહુનું કામ;
પુત્રને કહ્યું એહને રાખો પરી, એકન્યારું રચાવો એનું ધામ. મીરાં.
એવું સુણીને મીરાં મગ્ન થયાં રે, ભલું થયું ભાગી જંજાળ;
સાધુની સંગે દિનરેણ નિર્ગમશું, સુખે સેવીશું ગાઇશું ગોપાળ. મીરાં.
નંદનંદન સાથે ન્યારાં રહ્યાંરે, હરિજન આવે ઘણા ઘેર;
નિત્ય ભજન કથા કીરતન ઓચ્છવ, હરિને લડાવે કરે લહેર. મીરાં.
નણંદ આવી મીરાંબાઇની પાસે, ભાભી! આ શો માંડયો ઉતપાત;
સાસરે રાણાજીનું કુળ લજાવ્યું વહુ, મહીએર લજાવ્યાં માતતાત. મીરાં.
અંબર આભરણ પહેરો અનુપમ, સજો સુંદર શણગાર;
મેહલે પધારો રાણાજીતણેરે, રમી રીઝવી લ્યો ભરથાર. મીરાં.
છાપાંતિલક આ શી તુલસીની માળા, નાચો ખુંદો વેરાગીને વેશ;
સંગ મુકી દો સાધુ સંતનોરે, રાણોજી તો કરે સુણી કલેશ. મીરાં.
મીરાં કહેરે બાઇ કલેશ ટળવાનો, એકજ છે ઉપાય;
કહેજો રાણાજીને સાધુને સેવે, પ્રેમે નૃત્ય કરીને હરિ ગાય. મીરાં.

સોનું રૂપું પહેરે શું સુખડુંરે, કહાડી નાંખો ડાકડમાળ;
છાપાંતિલક ધરી સાધુઓમાં બેસો, આ લ્યો પહેરો તુળસીની માળ. મીરાં.
તમો પણ જાઓ શીદ સાસરેરે, બાઇ વૃથા વટાળો શાને દેહ;
મનગમતા મોહનવર સાથે તમો, સર્વ તજીને કરો સ્નેહ. મીરાં.
કહેજો તમારી માતનરે, વૃદ્ધ થયાં ગોવિંદ ગુણ ગાય;
હરિવિના કોટી દેવ સેવશો તોયે, જનમ મરણ નહીં જાય. મીરાં.
સુણી એમ છણકતી ખીજતીરે, બાળા આવી બંધવની પાસ;
ઓ ભાઇ ભાભી કહે છે થાઓ વેરાગી, સહુ મુકી દ્યો રાજ અવાસ. મીરાં.
એવું સુણીને આવ્યો રોષ રાણાને, પ્રેર્યો સેવક મીરાંને અવાસ;
લાવો ખબર છે શા રંગમાં, કોણ કોણ બેઠું છે એની પાસ. મીરાં.
અનુચરે આવી એમ કહ્યું જે, નથી ત્રીજું માણસ આ વાર;
રાણીજી સાથે કોઇ પુરુષ બીજો છે, ઘરમાં થઇ રહી છે થૈથૈકાર. મીરાં.
સુણતામાં રાણો થયો રાતડોરે, ખેંચી ખડગ ધાયો તેણીવાર;
પેઠો મીરાંને મહેલે એકલોરે, કોઇ આવે ના ધાઇ દીધાં દ્વાર. મીરાં.
આવી જોયું તો મીરાં એકલીરે, પ્રભુએ તેને ના દીધું દરશન.
પૂછ્યું મીરાંને પેલો પુરુષ કયાં છે, તારે લાગ્યું જેસુ લગન. મીરાં.
કયાં છે પૂછો શું રાણા રોષમાંરે, તે તો સઘળે વસે છે ભરપૂર;
ધ્યાનમાં જુવે જોગી, પ્રેમી પ્રત્યક્ષ દેખે, રહે છે દુષ્ટથકી દૂર. મીરાં.
કાઢી નાંખોજી આ કલેશ કપટ ને, નિર્મળ કરો આપ મન;
પ્રેમભક્તિએ પરબ્રહ્મ ભજો તો, તમને થાય તેનાં દર્શન. મીરાં.
એવું સુણીને આગ લાગી ધણીરે. પણ ભાવ ન આવ્યોરે ભૂપ;
ક્રોધ કરીને શસ્ત્ર વાપરે એવે, દીઠાં મીરાંનાં બે રૂપ. મીરાં.
તોહે મૂરખ સમજ્યો નહીરે, મન સાથે ન કીધો વિચાર;
બીજું ખડગ એણે ખેંચીયુંરે, ત્યારે હરિયે દેખાડી મીરાં ચાર. મીરાં.
છોભો પડયો પાછો ફર્યોરે, રાણો આવ્યો પોતાને ઘેર;
વિષનો પ્યાલો મોકલ્યો પીજો, કહાવ્યું રાણાએ આણી ઝેર. મીરાં.

લીધો મીરાંએ મન મગ્ન થઇનેરે, પ્રભુને દેખાડી કર્યું વિષપાન;
અમૃત સરીખું થઇ ગયુંરે, એને સમર્થ ધણી ભગવાન. મીરાં.
મીરાંબાઇ આવ્યાં વૃંદાવનમાંરે, પ્રેમ નીરખ્યા શ્રી વ્રજરાય;
શ્રી જમુનાં પયપાન કર્યું ને કરી, જીવા ગોંસાઇને મિલાય. મીરાં.
હરિજન જાણી મીરાં મળવાનું કહાવ્યું, તેણે કહાવ્યુંના જોઉં સ્ત્રીનું મુખ;
મીરાં કહે સારૂં થયું સવારૂં મુજને, પરપુરૂષ જોએથી દુઃખ. મીરાં.
આજ લગી હું એમ જાણતી જે, વ્રજમાં કૃષ્ણ પુરૂષ છે એક;
વૃંદાવન વસી હજી પુરૂષ રહ્યા છો, તેમાં ધન્ય તમારો વિવેક. મીરાં.
એવું સુણીને જ્ઞાન પામીયારે, જીવા ગોંસાઈ મળ્યા છે સામા ધાઇ;
હળી મળીને હરિની વાત કરીને આવ્યાં, મેવાડદેશ મીરાંબાઇ. મીરાં.
કરી તૈયારી ચાલ્યાં દ્વારીકાંરે, પ્રેમે નિરખ્યા શ્રીરણછોડ;
વાસ પુરીને પ્રભુની પાસે રહ્યાં સદા, પહોંચ્યા છે મનના કોડ. મીરાં.
પાછળ પસ્તાવો રાણાને થયોરે, ગયું ઉતરી મનનું ઝેર;
સુખે માગે તે આપું તેને જે કોઇ, લાવે મનાવી મીરાં ઘેર. મીરાં.
ઉપરા ઉપરી તેડાં મોકલ્યાં રે, આવીને લાગ્યા સહુ પાય;
માજી પધારો મેવાડમાં વેહેલાં, રાણાજી તો અન્ન ન ખાય. મીરાં.
જ્યાંરે લગી તમો રહેશો દ્વારિકાંરે, ત્યાં લગી કરૂં ઉપવાસ;
આગ્રહ દેખી મીરાં વિદાય માંગવાને, આવ્યાં શ્રીપ્રભુજીની પાસ. મીરાં.
હરિએ હકીકત સાંભળીનેરે, હસી ચાંપી હૃદયના સાથ;
શ્રીકૃષ્ણ સ્વરૂપમાં સમાઇ ગયાંરે મીરાં જે જે શ્રીદ્વારકાંનાથ. મીરાં.
ચરિત્ર એ મીરાબાઈ તણું જે કો, શીખે સાંભળે ને ગાય;
પ્રેમભક્તિ તેને મળે ને ત્રુઠે, દયાનો પ્રીતમ વ્રજરાય. મીરાં.

વાંસલડી—ગરબી.

માનીતી તું છે મોહનતણી હો વાંસલડીરે;
તુંને વાહલમ કરે છે ઘણું વહાલરે, હો વાંસલડીરે,
પાએ અધરામૃત પિયુતણું, તું વાંસલડીરે;
અમારે સોકય સરીખું તું સાલરે, હો વાંસલડીરે;

મીઠો આવડો શો સોહોર, મોહ્યો નંદનો કિશોર;
તારૂં આવડું શું જોરરે, ભુંડી કાળજડું માં કોરરે; હો વાંસલડી.

વાજી વાજી ને વિહ્વલ કર્યાં, હો વાંસલડી;
તું તો પીડે અમારા પ્રાણ રે, હો વાંસલડી,
સુણતાં પડે છે હૃદે સાંસરાં, હો વાંસલડી;
તારા ટહુકાથી મોહબાણ રે, હો વાંસલડી—મીઠો.

ઝેર ઘણું છે તારી ઝડપમાં, હો વાંસલડી;
ભલાં તુંથી ભાલા તલવારરે, હો વાંસલડી;
એકી વારે તું હણી નાંખની, હો વાંસલડી;
આ ભુંડી થોડે થોડે માં માર રે, હો વાંસલડી—મીઠો.
વન વન કુંજ કુંજ ફેરવ્યાં, હો વાંસલડી;
તેં તો સહુની કરી છે એવી ગત્યરે, હો વાંસલડી—મીઠો.

ગરજે ગુમાન ભરી આવડી, હો વાંસલડી;
હું તો જોની વિચારીતારી જાતરે, હો વાંસલડી;
જોતાં તું કાષ્ઠકેરો કકડોરે, હો વાંસલડી,
તુંને આજ મળી છે ઠકરાતરે, હો વાંસલડી—મીઠો.

ગતવિહીણાં તેં ઘેહેલાં કર્યાં, હો વાંસલડી,
તેં તો લગાડયું લાલસુ લગન રે, હો વાંસલડી,
ચોરની સંગે શીખી ચોરવા, હો વાંસલડી,
વ્હાલે માખણ ચોર્યું ને તેં તો મનરે, હો વાંસલડી,—મીઠો.

માન રાખ્યું માનીનીતણું, હો વાંસલડી,
તેં તો સહુને કર્યા પાયમાલ રે, હો વાંસલડી,
દયાના પ્રીતમની દાસી તું ખરી, હો વાંસલડી,
તેડે સહુને બેઠી તું તો કામ રે, હો વાંસલડી—મીઠો.

ધીરો ભક્ત.

કાફી.

અંતે સંતને તેડાવેરે, હરિનું ભજન કરવા;
કરમાં માળા ઝાલીરે, મૂરખ જ્યારે મુનો મરવા—અંતે. ટેક.
ન્હાનપણે ધરધંધે ધાયો, વૃદ્ધપણે હરિગુણ ગાય;
ઘર લાગ્યું ત્યારે કુવો ખોદાવે, એ અગ્નિ કેમ ઓલવાય;
જીતી બાજી હાર્યોરે, પત્થરને નાવે બેઠો તરવા—અંતે.
અંત સમે છાપા તિલક બનાવે, ભૂલી ગયો જ્યારે ભાન;
એરણની ચોરી સોયનું દાન, એમ કેમ આવે વૈમાન;
ગુરૂજ્ઞાન નાખ્યુંરે, બુદ્ધિ તારી ગઇ ચરવા—અંતે.
જુવતિ નારીને જેવી પુત્રની આશા, એમ હરિ ભજે ફળ થાય,
વૃદ્ધ નારીને નહિ પુત્રની આશા, એનો એળે જનમ વહી જાય;
હરિને બેઠો ઠગવારે, એંશી વરસે વર વરવા—અંતે.
વીશ વર્ષે વિશ્વંભર મળે, ભક્તિ કરે ભૂખ જાય;
હરિસુ ધાયા તે બહુ કમાયા, તેને મળિયા નિરંજન રાય;
દાસ ધીરો કહે છે રે, મટયા ચોરાશી ફરવા—અંતે.

કાફી.

જેને રામ રાખેરે, તેને કોણ મારી શકે;
અવર નહિ દેખુંરે, બીજો કોઇ પ્રભુ પખે—જેને.
ચાહે અમીરને ભીખ મંગાવે, ને રંકને કરે રે રાય,
સ્થલને સ્થાનકે જળ ચલાવે, જલ સ્થાનક સ્થલ થાય;
તરણાનો તો મેરુ રે, મેરુનું તરણું કરી દાખવે—જેને.
નિમાડાથી બળતાં રાખ્યાં, માજારીનાં બાળ,
ટિટોડીનાં ઇંડાં ઉગાર્યાં, એવા છો રાજન રખવાળ,
અંત વેળા આવો રે, પ્રભુ ત્હમે ત્હેની તકે—જેને.
બાણ તાણીને ઉભો પારધ, સાંચાણો કરે રે તકાવ,

પારધિને પગે સર્પ ડસિયો સીંચાણા શિર ઘાવ,
બાજ પડયો હેઠોરે, પંખી ઉડી ગયાં સુખે—જેને.
ગજ કાતરણી લઇને બેઠા, હરજી તો દીનદયાળ,
વધે ઘટે તેને કરે બરાબર, સૌની લે સંભાળ,
ધણી તો ધીરાનોરે, હરિ તો મારી હોંડે હેક—જેને.

ભોજા ભક્ત.

પદ.

મૂર્ખા રળી રળી કમાણોરે, માથે મેલશે મોટો પ્હાણો—ટેક
ધાઇ ધુતીને ધન ભેળું કીધું, કોટીધ્વજ કહેવાણો;
પુણ્યને નામે પા જૈં ન વાવર્યો, અધવચથી લુંટાણોરે—મૂર્ખા.
ભર્યા કોઠાર તારા ધર્યા રહેશે, નહિ આવે સાથે એક દાણો;
મશાણુની રાખમાં રોળાઇ ગયા કંઇક કોણ રંક ને કોણ રાણોરે—મૂર્ખા.
મંદિર માળીયાં મેલી કરીને, નીચે જઇ ઠેરાણો;
ભોજો ભગત કહે મુવા પુંઠે જીવ, ઘણો ઘણો પસ્તાણોરે—મૂર્ખા.

પદ.

મૂરખો માની રહ્યો મારું રે, તેમાં કાંઇ નથી તારું—ટેક.
સાત સાયર જેની ચોકી કરતા, ફરતું નીર ખારું;
ચૌદ ચોકડીનું રાજ્ય ચાહ્યું ગયું, રાવણાદિક વાળું રે. મૂરખો.
દુઃખને તો કોઇ દેખે નહીં, ને સુખ લાગે સારું;
વેળા વેળાની છાંયડી તારી વહીવહી જાશે વારું રે, મૂરખો.
હરિભજનમાં હેતજ રાખો, સ્મરણ કરો મારૂં;
ભોજો ભગત કહે રાખો હ્રદયમાં, પ્રભુનું ભજન પ્યારું રે. મૂરખો.

બ્રહ્માનંદ

ધોળ

આ તન રંગ પતંગ સરીખો, જાતાં વાર ન લાગેજી;
અસંખ્ય ગયા ધન સંપત મેલી, તારી નજરો આગેજી.
અંગે તેલ ફુલેલ લગાવે, માથે છોગાં ધાલેજી;
જોબન ધનનું જોર જણાવે, છાતી કાઢી ચાલેજી.
જેમ ઉંદરડે દારૂ પીધો, મસ્તાનો થઇ ડોલેજી;
મગરૂરીમાં અંગ મરોડે, જેમ તેમ મુખથી બોલેજી.
મનમાં જાણે મુજ સરીખો, રસિયો નહી કોઇ રાગીજી;
બહારે તાકી રહી બિલાડી લેતાં વાર ન લાગીજી.
આજકાલમાં હું તું કરતાં, જમડા પકડી જાશેજી.
બ્રહ્માનંદ કહે ચેત અજ્ઞાની, અંત ફજેતી થાશેજી.

ધોળ

પ્રભુ ભજ્યા વિણ ગાફલ પ્રાણી, આમે ઉમ્મર ખોઇજી;
મેડી મંદિર માલ ખજાના, કામ ન આવે કોઇજી;
માયા માયા કરતો મૂરખ, તૃષ્ણા માંહી તણાણોજી;
લોક તણી લજ્જાનો લેઇને, કોટે બાંધ્યો પ્હાણોજી.
ઉંચે કુળ અવતાર લઇને, કહે શું સારૂં કીધુંજી;
લખ ચોરાશી કેરું લગડું, તાણી માથે લીધુંજી.
જીવ તણું કંઇ જતન ન કીધું, મન માયામાં મ્હોયુંજી;
રાત દિવસ તત્પર થઈ રળિયો, ઠાલું નીર વલોયુંજી.
લોક કુટુંબમાં મોટો થાવા, કામ બગાડયું તારૂંજી.
બ્રહ્માનંદ કહેરે પ્રાણી, હજી સમજ તો સારૂંજી.

કવિ નર્મદ.

સાહસ.

(લાવણી)

સહુ ચલો જીતવા જંગ, બ્યુગલો વાગે,
યા હોમ કરીને પડો ફતેહ છે આગે. ટેક.
કેટલાંક કરમો વિષે, ઢીલ નવ ચાલે,
શંકા ભય તો બહુ રોજ હામને ખાળે,
હજી સમય નથી આવિયો, કહી દિન ગાળે,
જન બ્હાનું કરે નવ સરે, અર્થ કો કાળે,
ઝંપલાવવાથી સિદ્ધિ જોઇ બળ લાગે,
યા હોમ૦ સહુ ચ૦ યા હોમ૦

સાહસે કર્યો પરશુએ, પુરો અર્જુનને,
તે પરશુરામ પરસિદ્ધ, રહ્યો નિજ વચને;
સાહસે ઇંદ્રજિત શર હણ્યો લક્ષ્મણે,
સાહસે વીર વિક્રમ, જગત સહુ જાણે;
ચઇ ગર્દ જંગમાં મર્દ, હક્ક નિજ માંગે,
યા હોમ૦ સહુ ચ૦ યા હોમ૦

સાહસે કોલંબો ગયો, નવી દુનિયામાં,
સાહસે નેપોલિયન ભીડયો, યુરપ આખામાં,
સાહસે લ્યુથર તે થયો, પોપના સ્હામા,
સાહસે સ્કોટે દેવું રે, વાળ્યું જોતામાં;
સાહસે સિકંદર નામ અમર સહુ જાગે,
યા હોમ૦ સહુ ચ૦ યા હોમ૦

સાહસે જ્ઞાતિના બંધ, કાપી ઝટ નાંખો,
સાહસે જાઓ પરદેશ બ્હીક નવ રાખો.
સાહસે કરો વેપાર જમે સહુ લાખો,
સાહસે તજી પાખંડ બ્રહ્મરસ ચાખો;
સાહસે નર્મદા દેશ, દુઃખ સહુ ભાગે,
યા હોમ૦ સહુ ચ૦ યા હોમ૦

અવસાન સંદેશ.

પદ.

નવ કરશો કોઇ શોક—રસિકડાં, નવ કરશો કોઈ શોક—ટેક.
યથાશક્તિ રસપાન કરાવ્યું, સેવા કીધી બનતી—રસિકડાં૦
પ્રેમી અંશને રૂદન આવશે, શઠ હરખાશે મનથી—રસિકડાં૦
મર્મ ન સમજે બકે શંખશઠ, વાંકું ભણે બહુ પણથી—રસિકડાં
એક પીડમાં બીજી ચીઢથી જળશે જીવ અગનથી—રસિકડાં૦
હતો દુખિયો થયો સુખિયો, સમજો છુટયો રણથી—રસિકડાં૦
મુઓ હું તમે પણ વળી મરશો. મુક્ત થશો જગતમથી—રસિકડાં૦
હરિકૃપાથી મમ લેખ ચિત્રથી, જીવતો છઉં હું દમથી—રસિકડાં૦
વીર સત્યને રસિક ટેકીપણું, અરિ પણ ગાશે દિલથી—રસિકડાં૦
જુદાઇ દુઃખ તે નથીજ જવાનું, જાયે માત્ર મરણથી—રસિકડાં૦
મરણ પ્રેમીને ખચિત મોડું છે, દુઃખ વધેજ રૂદનથી—રસિકડાં૦
જગતનીમ છે જનમ મરણનો, દઢ રહેજો હિંમતથી—રસિકડાં૦
મને વિસારી રામ સમરજો, સુખી થશો તે લતથી—રસિકડાં૦

નર્મકવિતા.

કવિ દલપત.

દેશાટન વિષે દોહરા.

વિદેશમાં વિચર્યા વિના, પેટ ન પૂર્ણ ભરાય;
પશુઓ પણ પરભાતથી, જંગલ ચરવા જાય.
ઘેર રહે લક્ષ્મી ધણી, હોશે કેમ હમેશ;
રાજા રાજ્ય વધારવા, વિચરે દૂર વિદેશ.
વિદ્યા સદ્‌ગુણ વિનયતા, હોય ચપળતા હામ;
કરે ન પરદેશે જતાં, દેખે તે નર દામ.
વિદેશમાં વિચર્યા વિના, મળે ન મોટું માન;
સમુદ્રમાં વખણાત શું. છીપ તણાં સંતાન.
સુખે વિદેશે સંચરો, કરો ભલેરાં કામ;
પ્રેમ ધરી વિધિ પાળતાં, નિર્મળ કરવું નામ.
જો ધનની ઇચ્છા ધરો, તો ખરું માની ખચીત;
મહાસમુદ્ર મથન કરો, એજ અનાદિ રીત.
પ્રયાણ કરી પરદેશમાં, પરવરી લાંબે પંથ;
કોટિ કળા કૌશલ્યના, ગુણીજન લાવો ગ્રંથ.

અરૂણોદય.

ઉપજાતિ.

ઘણો કરે છે નિધિ ઘૂઘવાટ, ગાજી રહ્યો છે બહુ સર્વ ઘાટ;
જાણે ગયું પુત્રનું રાજપાટ, ક્રોધે કરે ગર્જન એજ માટ.
પંખી મધુરા સ્વર ઉચ્ચરે છે, જુદી જુદી જાત અનેક જે છે;
જાણે થશે આજ નવીન રાય, ગાંધર્વ તેના ગુણ ગાય.
જનો સ્તુતિ ઇશ્વરની કરે છે, માહાત્મ્ય તેનું મનમાં ધરે છે;
જાણે રવિનું શુભ રાજ્ય જાગે, પ્રભુ સમીપે સુખ એમ માગે.

ઉઠયા જનો અંચળ અલ્પ દીસે, જામો ન અંગે નહિ પાઘ શીશે;
જાણે થતાં બે નૃપની લડાઇ, લોકો તણી લક્ષ્મી ગઇ લુંટાઇ.
રહે કુભાર્યા પતિ સાથ રૂઠી, પ્રભાતમાંથી ઝઘડતીજ ઉઠી;
સુરાજ્ય થાતાં પણ ભંડખોર, સુખે ન બેસે ઠરીગે નઠોર.
પતિવ્રતા કામ પવિત્ર જાણી, વદે પતિ આગળ પ્રેમવાણી;
સુરાજ્યનો જોગ રૂડો જડે છે, સુજાણ સંપી સુખ ભોગવે છે.
શેહેરમાં માર્ગ જળે સિંચાય, જેથી પુરીમાં ગરદી ન થાય;
જાણે રવિદૂત તણી સવારી, પધારશે જાણી પુરી સુધારી.
રાતે રહેલા જન ચોકીદાર, તેમાં કરે નાયક ફેરફાર;
જાણે જુના રાજતણા સિપાઇ, વિદાય કીધા નવી ફોજ થાઇ.
દેવાલયો ને વળી રાજ્યદ્વારે, વાજાં તણા ઘોષ ઉઠે સવારે;
જાણી પ્રજાએ સુણીને વધાઇ, સામા જવાની કરી છે સજાઇ.
મૂકયાં ઉઘાડાં પુરદુર્ગદ્વાર, પ્રવાસીઓ પંથ પળે અપાર;
છૂટે જીવોનો જઠરાગ્નિ વાસ, હરે ફરે જેમ કરે વિલાસ.
પ્રવાસીઓ જાય અનેક રસ્તે, પ્રવાહની પેર દિશે સમસ્તે;
જાણે રવિથી હિમ પીગળીને, વળી નદીઓ બહુ નીકળીને.
ઉતાવળો કોઈ વહે અગાડી, અગાડી જનાર રહે પછાડી;
પૃથ્વી શનિ આગળ ચાલી જાય, જો જેમ તે વક્ર થયો જણાય.
ઉતાવળો જે જન પંથ ધાય, થાકી રહે ને મનમાં મુંઝાય;
ઉતાવળો થાય હરેક કામે, તે જેમ તેમાં નહિ સિદ્ધિ પામે.

ગોવર્ધનરામ.

હિન્દુ લગ્નની કૃત્રિમતા.

(પ્રવાસે નીકળેલાં એક પરદેશી પતિપત્ની કોઇ હિંદુબાળાને સતી થતી બચાવે છે, શુદ્ધિમાં આવ્યા પછી પૂછવાથી તે બાળા પોતાનો સવિસ્તર હેવાલ આ દયાળુ દંપતીને કહે છે.)

હરિગીત.

મુજ વૃત્તમાં નથી કો નવાઇ, સિવાય પણ હું શું કહું ?
પુછયું તથાપિ તમેજ તો, હું નકાર પણ શી રીતે ભણું ?

મુજ જેવું વૃત્ત ઘણાકનું સુણશો પુરુષે આ દેશમાં;
પરદેશી સજ્જન ! હિન્દુઓ ગાળેજ જીવન કલેશમાં.
નર જાત સુખી હશે અહીં કહી મ્હાલતી સ્વચ્છન્દથી !
પણ નારીને રોવા વિના નહિ કર્મમાં બીજું કંઇ,

પંડિત પિતા તણી આત્મજા, ભણી કંઇ હું તાત પ્રતાપથી;
મન વિકસિયું, ઉર ચ્હોંટિયું સદ્‌ગુણ વિષે બહુ ભાવથી.
હું નાનપણથી આશ આથી ઘણી ધરી મન માણતી;
પણ હાય ! હિંદુતણે લલાટ લખ્યા ન લેખો જાણતી.

શૈશવ વિષે કર પીડિયો અજ્ઞાત એક શિશુજને,
ઉદ્વાહનાજ કરારમાં સહી કીધી મુજ, મુજ ગુરુજને.
તાતે કહ્યું "તુજ કાન્ત આ, બહુ ભાવ એ પર રાખજે;
પ્રિયપતિ ગણી એ સાથ તારો જીવ જોડી રાખજે."

હું બોલી " કાન્ત ગણાય છે, ઉરવારિધિના ચંદ્રમા,
મુજ ચિત્તમાં આના પ્રભાવથી વીચિ જાગે કેમ ના,
સન્ધિ થયો નથી, છે નહિ, નકકી ન કે થાશેજ તે,
આમ ચિત્તનો, નો શીખવો, પ્રિય તાત, કયમ મુજ કાન્ત એ ?

તમ પાસ ભણતાં હું ભણી મન જોડવાં વિધિ હાથમાં;
વિકસેજ પદ્મિની એકલા દિનનાથ કેરા સાથમાં.
સંસાર માંહિ પ્રયાણ કાજજ, પાન્થ ચેતન સર્વ છે;
એ એકથીજ ભલાં પ્રવાસ વિષે વળી, કહ્યું એવું છે.

એ મિત્રતાનો હેતુ, પણ રસઐક્ય વિણ નહિ મિત્રતા;
નહિ ગ્રહે ઉરપારો વિગુણ ચિત્તસ્થળી પર સ્થિરતા;
રસઐક્ય વણ મનઐક્ય નહિ, એ સૂત્ર શીખવ્યું તે દિને;
મનઐક્ય વણ નહિ મિત્રતા પ્રભવે, ગુરુજી કો રીતે.

સ્ત્રી પુરુષ કેરું લગ્ન એવી મિત્રતાનો હેતુ છે,
ઘણીવાર આપની પાસથી મેં, તાત એવું જ શ્રુણ્યું છે.

અન્યોન્ય કેરી ન્યૂનતા પુરે અનુગુણુ દમ્પતી;
વિનિમય કરે નિજ રસતણો ઉર ઉર આગળ ઉઘડી.
સંસાર સ્વાર્થ અભિન્ન થાતાં ભેદનું કારણુ નહિ;
સ્ત્રી પુરૂષની તેથી જ સઉમાં મિત્રતા ઉત્તમ કહી.
એ મિત્રતા વા સ્નેહ કહો, તે હાર્દ દંપતી ભાવનું,
રસઐકયથી ઉત્પન્ન થઇ રસઐકયનેજ વધારતું.
રસઐક્ય તો નહિ હોય ત્યાં કયમ મિત્રતા એ સંભવે ?
રસઐકય વળી વિધિ વણુ નહિ કદી ઇતર કો સરજી શકે.
હે તાત ! તે સૃજવા તણી આજ્ઞા કરી આપે મ્હને;
તો કેમ કરી કરવું અશકયજ એવું તે શીખવો હવે ?
હું કિંકરી છું તમ તણી, કરું હોય શક્તિસાધ્ય જે;
શિર વેચી પણુ તમ વચન પાળું, શક્તિ એટલી સાધ્ય છે.
વિધિહસ્તગત ઉરતંત્ર પણુ કયમ કરી કરું ગતિવાળું હું ?
મુજ ઉર તણું પર ઉર સાથ શી રીત લગ્ન કરાવું હું ?"

માલિની.

શુણી વચન સઊ આ, તાત દિઙ્મોહ પામ્યા,
ખરખર જળધારા, તેમને નેત્ર ચાલી;
નીચું ઘણુંક નિહાળી, દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂકી,
કર દઇ જ લલાટે, બોલિયા દીન વાણી.

" મ્હારો ક્ષમા કરે અપરાધ પુત્રી ! પ્રિય પ્રાણુ ! ઘણી તું ડાહી !
તુજ ઉર મેં ખોસી-અરે-અજાણ્યે ખરે ! કટારજ સાહી.
હું ભુલ્યો વૃદ્ધ થઇ આજ કીધો ચુકી ઘાવ, હાય તુજપર મ્હેં ?
ઓ દુષ્ટ હિન્દુ આચાર ! ભુલાવ્યો મુજને.
આ હિન્દુ લોકનો ચાલ સઉએ માર્ગ એક લેવાનો,
જાઇ જતાની પાછળ કુવે પડી મરવાનો.
ઘનતિમિર તુલ્ય આચાર થયેલ પુરાણુ તેથી થઇ જાયે;
જન લોચનવન્તા અંધ હાય ! જગ માંહે.

મેં દીઠો ન સવળો પન્થ ?
હું બની ગયો મતિ મન્દ !
મુજ વૃદ્ધ દરિદ્રનું રત્ન,
પરિપોષ્યું કરી બહુ યત્ન.

તે જાઇ મેષની પઠે લોકની પુંઠે નાંખ્યું દુઃખદરિયે !
એનું કીધું પરાધીન જીવન જનક–વૈરિયે,
પ્રિય પુત્રી ! કહે તું સત્ય કર્યુંજ અકૃત્ય ક્રુસ મેં આજે
તારા જીવન માંહે ઝેર ભેળિયું ! સાચે.
તારો જનક થયો તુજ શત્રુ, હાય પણુ નમું હવે તુજ ચરણે,
મારું થશેજ પ્રાયશ્ચિત્ત હવે તો મરણે,
નહિ હવે નિષ્કૃતિ કાંઇ સુઝતી મુને ! રોઇને
તારે જનકે પાયું ઝેર મરણુ સુધી સ્હેવું.

હું જીવી કરું શું હવે ?
મુખ દેખાડું શું ? કહે;
સહું હૃદયશલ્ય શી રીતે ?
રોઇ રોઇ મરીશ તું વીત્યે ?

હવે જેમ તેમ દિન કહાડ કૃતકપતિ સાથ સ્નેહ કૃત્રિમમાં,
બહુ સમજુ મારી તું બાળ મૂકીશ તે આળ દૈવ શિર મનમાં,
પણુ સ્વીકાર આ પદપાત ! અને અપરાધ ક્ષમા કર મારો,
નહિ જીવે–હવે નહિ જીવે–પિતા કાંઇ તારો ! ! !”

ઉપજાતિ.

નૃશંસ મારાં વચનો સુણીને,
પિતાજી આવી રીત ભાન પામ્યા;
પંચત્વ પામ્યા પડી પાદ મારે,
અલક્ષ તે સર્વ હજી મને છે.
નિહાળી એ સર્વ, ન ચિત્ત મારું,

ફાટયું, ન વા આણુ વિરામ પામ્યા !
પાષાણુની કીધી મુને વિધિયે;
રોઈ રહી મુખ કરીજ કાળું.
અહો પિતાજી ! નવનીત-ચિત્ત !
દૃષ્ટિ કરી સ્વર્ગથી પુત્રી કેરૂં.
દાક્ષિણ્ય ખોટું નીરખી હશોજ,
નિઃશ્વાસ ઉંડા મુકતા હજીયે !

સ્નેહમુદ્રા.

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

વિધવાનો વિલાપ.

(ચોપાઇ.)

ચાંદની દશ દિશ ચળકી રહી, સરિતામાં જાતી એ વહી;
રમે રમત લહરીની સંગ, સુતી રેતમાં ઉજ્વળ અંગ.
તટતરુ નિરખંતાં નિજ છાય, સુતી જે સરિતાની માંય,
ખેતર સઘળાં હાસ કરંત, દૂર ઝાડી બહુ ઘોર દીસંત;
ઝુતડાં શાં વડવૃક્ષ અનંત, ઉભાં જ્યાં દૃષ્ટિ તણો અંત.
ત્યાં ચાંદની કંઇ નવ ફાવતી, અથડાઇ પાછી આવતી,
ચંડ પવન શું વડજૂથડું, જુદ્ધ કરતું જ્યારે વડું,
ઘોર ઘુઘાટ કરતું તેહ, સુણી કંપે સરિતાની દેહ,
કંપે તટતરુ જળમાં પડયાં, કંપે ઉપર તરુ પાનડાં.
કંપે સઘળી શાન્તિ તહીં, ને કંપે ચંદા જળ મહીં;
તો પણ એ સ્થળ રમ્યજ દીસે, રમવા જેગું સુરયુવતિને.
પણ જે ! પેલાં વડઝુંડથી, ચંદા જેવી ઘનવૃન્દથી;
નીકળી આવે દેવી દેહ, શકે હશે વનદેવી એહ !

કેમ સંભવે માનવરૂપ, ગાત્ર આવું ને કાન્તિ અનુપ ?
પણ, જો! ધીરાં પગલાં ભરી. આવી સમીપ વળી સુન્દરી,
જો દંકાઇ ગઇ તરુ વૃન્દ, પાછી નીકળી જો, ગતિમન્દ.
જો પાછી એ તો નવ દીસે, પાછી ચાલે ખેતર વિષે,
એમ આવી પ્હોંચી એ અહીં, નદી રેતય ચળકંતી જહીં;
ને આ ઉભી નદીને તીર; ને બેઠી જ્યાં નિર્મળ નીર.
માંહી નીરખિયું નિજ મુખડું, જેમાં સ્પષ્ટ વસે દુઃખડું;
હશે, હશે, એ માનવ ખરે, જો નેનથી આંસુડાં દળે;
ને ન્હાનકડું આ શું દીસે, બાળકડું કંઇ ખોળા વિષે,
છુટા કેશ અનિલમાં રમે ને આંખડી શી ચોગમ ભમે!
હા! પણ જો કંઇ મધુર સ્વરે, વિલાપ એ સુન્દરી શો કરે!

ગરબી.

(આસો માસો શરદ પૂનમની રાત્ય જો, એ ઢાળ.)

હા દૈવ! શું વિપરીત દુઃખડું દીધલું;
કાં ન પડી હું પ્હેલી રે મુખ મોતને ?
જમડા! ત્હેં મુજ જીવન લુંટી લીધલું;
ઝડપી લીધો નાથ, અનાથ મુકી મ્હને;
મોત ઘડયું શીદ માનવને શિર કંશ ત્હેં ?
ઘડિયું તો શીદ તરુણ ઉપર પહેલું પડે ?
ને મોતે હરી લીધાં તે શું કો સમે;
વાતલડી કરવાનો મારગ ક્હીં જડે ?
ઓ ચંદા તું જાણે સઘળી વાતને;
જે મોતતણા દાસ અમે નવ જાણિયે;
વિનવી કહેજે આટલું મ્હારા નાથને;
"દાસી દીન ઉપર કંઇ રોષ ન આણિયે;
ભુલી ન જશો નિજ દાસીને કંથ જો;

સ્વર્ગ સુખે રહી એકલડા આનંદમાં,
મુજને દાખવજો એ સ્થળનો પંથજો,
ખોળામાં તેડી વળગીશ તમ કંઠમાં, "
અનિલ! ત્હને કાં ગમે રમત મુજ કેશ શું!
નિર્દય જગના જનને એ નવ પાલવે;
તો અળગી હું સહુ થકી કોરે વસું,
ન પડે રસ મુજને જગમાં કાંઇ હવે;
ઓ ઉંચા ઉંચા, આકાશ! તું કાં મ્હને;
ઉંચકી લઇને નવ રાખે નિજ અંગમાં?
છુટું ક્રૂર જગતના જનથી હું અને,
વસું સુખે આ તારલિયાની સંગમાં,
સરિતા! તુજ હઇડે જેવો આ ચાંદલો,
વસિયા તેવા મ્હારે હઇડે નાથજી,
મ્હેં ન કીધો અપરાધ કદીએ આટલો.
તોય ગયા રીસાઇને મુજને તજી.
તજી વળી આ બાળકડી જો બાપડી;
કાં બાપુડી! કોણ ત્હને પીડા કરે.
નાણી દયા તુજ તાતે બેટા આપડી,
વ્હેતાં મુકયાં આપણને દુખ સાગરે,
ઓ શીળી ચંદા! ઓ સરિતા કોમળી,
ઓ આકાશ ઉદાર! અનિલ સુકુમાર ઓ!
ત્હમે નહીં નિર્દય થાવાનાં કો ઘડી,
મ્હારા ને મુજ બાળકીનાં આધાર છો,
જો આ અનિલ કુંળો કર તુજપર ફેરવે,
ચંદા ચૂમે તુજને પુરા પ્રેમથી,
હાલેડાં ગાય નદી મુજથી મીઠે રવે,
અહીં જગજન કેરી પીડા તુજને નથી.

આપણ એ એકલડાં અહીં વાસો વસી;
રહીશું સુખમાં સ્મરણ કરી તુજ તાતનું.
રમજે નદી લહરી સંગે મીઠું હસી,
થાજે મોટી એમ રહી દીન રાત્ય તું,
ને મુજ લાડકડી જ્યારે મોટી થશે,
જગત બધું ઘુમીશ ત્યારે નિજ જાત્ય હું;
કદી મરે નહીં એવો નર પછી ત્યાં હશે,
પરણાવીશ મુજ લાડકીને તે સાથ હું.

કુસુમમાળા.

ઉત્તરા અને અભિમન્યુ.

અનુષ્ટુપ—" ધાઓ, ધાઓ, અરે નાથ ઉગારો અગ્નિઝાળથી;
લવતી ઝબકી જાગી, નવોઢા આંસુ ઢાળતી.
વસંતતિલકા-" મોંઘી કળી હૃદયની સુકુમાર મ્હારી!
કોણે ત્હને મધુર નિંદર માંહી ડારી?
સુતો સમીપ અભિમન્યું પતિ પ્રચંડ,
તે ભૂલી કોણ રમતો અહીં મૃત્યુ સંગ?
એવું વદી જ રણધીર નવીન નાથ.
દાબે ધીરે ધબકતું ઉર ઉર સાથ;
ખીલી ગુલાબ કળી ઝાકળ બિન્દુ ધારે;
એવા કપોલપર આંસુ ધીરે સમારે;
ને સ્પર્શી ત્યહાં અધરથી મૃદુભાવ ધારી,
પુછે ફરી ફરી પ્રિયાવદને નિહાળી—
" શું છે? મીઠી! થયું શું? આવડી કેમ કાંપી?
મુગ્ધા ફરી હૃદય સાથ ધીરેથી ચાંપી.
અનુષ્ટુપ—ઉખેડી ભૂમિથી નેનો, રોપિયાં પતિ નેનમાં;
લસતાં દીર્ઘ પક્ષ્મોમાં, આંસુડાં ગુંથીને નવાં.

કરી કંઠ ઉંચો કાંઇ, અબોલા ક્ષણુ એ રહે;
પછી દીન બની સ્વપ્ના, તણી વાર્તા બધી કહે—

ઉપોર—" આજે નાથ ! બન્યું વિપરીત, તમને તે કહું શી રીત્ય ?
જાણે પુરુષવેષ જ ધારી, મ્હેં અશ્વે કરીછ સવારી;
ધારી ધનુષ બાણુ હું ચાલી, મૃગયા કાજ વનપથ ઝાલી;
સુંદર એક ત્યાં સહકાર, તે પર બેઠું છે સુકુમાર;
જુગલ કપોતકેરૂં મીઠું, કરતું પ્રેમકેલિ દીઠું;
મૂર્ખી હું ખરે બની કાંઇ, બીજું કાંઇ સુઝયું નહિ;
ને શર ફેંકી નર તરુડાળ, પરથી પાડિયો તત્કાળ;
સહસા ત્યાંહી અગ્નિ કરાળ, ઉપની કપોતી કેરે ભાળ;
આવ્યો મુજકને ભરી ફાળ, કુદતો એહ અગ્નિ કરાળ;
જીવ્હા તીવ્ર નચવી અનેક, મુજને વીંટી વળિયો છેક,
છોડી સર્વ બીજાં અંગ, અંબોડો ધર્યો નિઃશંક;
છળીને એકદમ પછી જાગી, કરવા રૂદન હુંતો લાગી. "

સોરઠો—એમ વદીને નાર સહસા આંસુ રેડતી;
"સ્વપ્નાનો શો સાર હશે કારમો નાથ એ ?
અભાગણી હું સોઇ ! ઉંધી મતિ શાણે સુઝી ?
બીજું જડયું નહીં કોઈ ? કપોત પ્રેમી શેં હણ્યો ?

વસંતતિલકા—શાને માઠી તું ગભરાય અરે અતિશે ?
આ સ્વપ્નમાંહી નવ વાસ્તવ કાંઇ દીસે—
જો ! પેલી વાગી રણ દુંદુભિ રમ્યઘોર—
રે ! અશ્વ ! અશ્વ !—સખિ કંઠ હવે તું છોડય. "

ઉપોર—" વ્હાલા ? હોય દુંદુભિનાદ;
એ તો મેઘ ગાજ્યો આજ;
બંધન કંઠ ન કેમ છોડું ?
મુજને ભય નથી કંઇ થોડું;
પેલી અગ્નિ કેરી ઝાળ;

આવે એ ! જુઓ, શી કરાળ !
શિખરિણી— “અરે ઘેલી ! એ શું, બકતી !
બધી એ સ્વપ્ન ભ્રમણા—
દ્રુતવિલંબિત–તુરગ જો ! મુજ કાંઈ ખુંખારતો.
‘રણ ચઢો’ કંઇ એમ પુકારતો;
નહિ વિલંબ હવે કરવો પ્રિયે !
કદી જ ધર્મ તજ્યો નથી ક્ષત્રિયે.”
ઉધોર— “ક્ષત્રિય ધર્મ જો પ્રિય થાય
તો તો કરી કોટી ઉપાય,
સર્વે સંકટોથી નિત્ય,
અબળા રક્ષવી એ રીત્ય;
પેલી તીવ્ર અગ્નિજ્વાળ,
મુજ પુંઠળ ફરે ચિરકાળ,
તેનાથી બચાવો નાથ !
અબળાનો તજો નવ હાથ.
વસંતતિલકા— “છે એક જો સબળ નિર્બળનો જ પાત.;
વ્હાલી ! હવે સ્થિર થઇ ધર ચિત્ત શાતા,
જો દેખું આ અસિ પ્હણે ચમકે અનંત,
ને ચિત્ત આ ચમકીને બન્યું વેગવંત.”
દ્રુતવિલંબિત—અધર વેગથકી અધરે અડી’
નૃપકુમાર પ્રિયા અળગી કરી;
ત્વરિત અશ્વ પલાણી પળ્યો રણે,
તુરગનાં પગલાં યુવતિ સુણે.
અનુષ્ટુપ્—દષ્ટિપાર થયો કાન્ત, પદઘોષ ગયો ડુબી;
ભુલી ત્રિકાળને મુગ્ધા, અનિમેષ રહી ઉભી.

હૃદયવિષ્ણુ.

મધ્યરાત્રિયે કોયલ.
વિષમ હરિગીત.

શાન્ત આ રજની મહી મધુરો કહીં રવ આ—ટુહૂ.
પડ્યો ઝીણો શ્રવણે અહીં ? શું હું સ્વપ્નમાં સુખ આ લહું ?
મન્દ વાઇ સમીર આ દિશ જો વહે રવ એ ફરી,
નહિ સ્વપ્ન, એ તો ગાન પેલી ગાય કોયલ માધુરી.
મધ્યરાત્રિ સમે ત્હને અલી કોકિલા ! શું આ ગમ્યું ?
હાં, મેહુલો વરસી રહ્યો તેણેથી તુજ મનડું ભમ્યું;
દુઃખ નવ સ્વપ્ને દીઠું ને સુખ મહીં તું રેલતી,
આ રમ્ય રાત્રિ મહીં અધિક આનંદ ગાને ખેલતી.
નીતરી રહી ધોળી વાદળા, વ્યોમમાં પથરાઇ આ,
ને ચાંદની ઝીણી ફીકી વરસી રહી શી સહુ દિશા ?
ગાન મીઠું અમીસમું તેણે ભર્યું તુજ કંઠમાં.
આ શાન્તિ અધિક વધારતું તે જાય ઉભરી રંગમાં.
નગર બધું આ શાન્ત સુતું, ચાંદની પણ અહીં સુતી,
ને વાદળીઓ ચપળ તે પણ આ સમે નવ જાગતી;
અનિલ ધીરે ભરે પગલાં ભળે શાન્તિ રખે સહુ,—
ત્યાં ઉછળતી આનંદ રેલે કોકિલા બોલે—ટુહૂ !
સૃષ્ટિ સઘળી શાન્ત રાખી મુજને જ જગાડતો,
ટહુકો મીઠો તુજ પવન લહરી સંગ જે બહુ લાડતો,
ગાન તુજ સીંચે હૃદયમાં મોહની કંઇ અવનવી,
ભુલી, ભાન, તજી મુજ રમ્ય શય્યા, હઇડું દોડે તવભણી.
દોડી ખેલે મધુર તુજ ટહુકાની સંગે રંગમાં,
આનંદ સિંધુ તરંગમાં નાચતું એ ઉછરંગમાં,—
હા ! વિરમી પણ ગયો ટહુકો હૃદય લલચાવે બહુ,—
ફરી એક વેળા, એક વેળા, બોલ્ય, મીઠી ! ટુહૂ ટુહૂ !

કુસુમમાળા.

કલાપી.

એક આગીઆને.

(હરિગીત.)

તુજ પાંખ ચળકે પર્ણનાં ઝુંડો મહીં ચકી રચી,
બ્રહ્માંડને પોષી રહી તે દૃષ્ટિ અહીં એ છે નકી;
તુજ ઉદરપોષણમાં ત્હને તુજ રૂપ ઉપયોગી થતું,
તુજ નેત્ર આગળ દીવડો કૈં શ્રમ વિના દેખાડતું.
વળી કોઇ કન્યા પાતળી તુજ તેજ ઉપર મોહતી.
જે ભાલને ચોંડી ત્હને ત્યાં હર્ષથી ચળકાવતી;
વળી કોઇ વિસ્મિત સ્મિત ભરી તુજ તેજ માત્ર નિહાળતી,
ના સ્પર્શતી એ બીકથી તુજ રજ રખે જાતી ખરી.
અદૃશ્ય ના ઘનથી અને ના ધૂમસે મેલું થતું.
તુજ તેજ તે મુજ ઉપવને હું નિત્ય જોવા જાઉં છું,
મમ પ્યારીનાં ફુલડાં અને મુજ વૃક્ષ જ્યારે ઉંઘતાં,
તું જાગતો રાત્રિ બધી ત્યારે રમે છે બાગમાં.
તું જાગજે, તું ખેલજે, ને પત્ર પત્રે મ્હાલજે,
ચળકાટ ત્હારો એજ પણ તુજ ખુનની તલવાર છે;
તું કેમ એ માની શકે આધાર ત્હારો એજ છે,
એ જાળ તું જાણે નહીં હું જાણું ને રોઉં અરે.
રે ! પક્ષી કોની દૃષ્ટિએ તું એજ ચળકાટે પડે;
સંતાઇ જાતાં ન્હાસતાં એ કાર્ય વૈરીનું કરે;
દ્યુતિ જે ત્હને જીવાડતી, દ્યુતિ તે ત્હને સંહારતી,
જે પોષતું તે મારતું એવો દીસે ક્રમ કુદરતી.
આ પ્રેમ સંસારી તણો, તુજ તેજ જેવો છે નકી,
એ અમૃતે શું ઝેરનાં બિન્દુ ભર્યા વિધિયે નથી.

અમ એજ જીવિત, એજ મૃત્યુ, એજ અશ્રુ ને અમી,
જે પોષતું તે મારતું શું એ નથી ક્રમ કુદરતી !

શિકારીને.

અનુષ્ટુપ્

રહેવા દે ! રહેવા દે ! આ સંહાર યુવાન તું,
ઘટે ના ક્રૂરતા આની, વિશ્વ આશ્રમ સન્તનું;
પંખીડાં, ફુલડાં રૂડાં, લતા આ ઝરણાં, તરૂ,
ઘટે ના ક્રૂર દૃષ્ટિ ત્યાં, વિશ્વ સૌન્દર્ય કુમળું.
તીરથી મારવા પક્ષી, વ્યર્થ આ ક્રૂરતા મથે,
તીરથી પક્ષી તો ના ના, કિન્તુ સ્થૂળ મળી શકે.
પક્ષીને પામવાને તો, છાનો તું શુણ ગીતને,
પક્ષી ત્હેના પ્રભુ સાથે, હયામાં મળશે ત્હને.
સૌન્દર્યો વેડફી દેતાં, ના ના સુંદરતા મળે,
સૌન્દર્યો પામતા પ્હેલાં, સૌન્દર્ય બનવું પડે.
સૌન્દર્યે ખેલવું, એ તો, પ્રભુનો ઉપયોગ છે.
પોષવું, પૂજવું એને એ એનો ઉપભોગ છે.
રહેવા દે ! રહેવા દે ! આ સંહાર યુવાન તું,
બધે છે આર્દ્રતા છાઇ, ત્હેમાં કૈં ભળવું ભલું.

ખબરદાર.

ગુણવંતી ગુજરાત.

ગુણવંતી ગુજરાત, અમારી ગુણવંતી ગુજરાત !
નમિયે નમિયે માત ! અમારી ગુણવંતી ગુજરાત ! (ધ્રુવ)
મોંઘેરા તુજ મણિમંડપમાં આ ઝુકી રહ્યાં અમશીશ;
માત મીઠી ! તુજ ચરણ પડીને માગીએ શુભ આશિષ ! —
અમારી ગુણવંતી ગુજરાત

મીઠી મનોહર વાડી આ ત્હારી નંદનવન શી અમોલ;
રસફુલડાં વીણતાં વીણતાં ત્યાં કરીએ નિત્ય કલોલ !—
અમારી ગુણવંતી ગુજરાત !

સંત મહંત અનંત વીરોની વ્હાલી અમારી માત !
જય જય કરવા ત્હારી જગતમાં અર્પણ કરિયે જાત !—
અમારી ગુણવંતી ગુજરાત !

ઉંડા ઘોર અરણ્ય વિષે કે સુંદર ઉપવન માંય;
દેશ વિદેશ અહોનિશ અંતર એકજ ત્હારી છાંય !—
અમારી ગુણવંતી ગુજરાત !

સરસરિતા રસભર અમી ઝરણાં, રત્નાકર ભરપૂર;
પુણ્યભૂમિ ફળ ફુલ ઝઝૂમી, માત ! રમે અમ ઉર ?—
અમારી ગુણવંતી ગુજરાત !

હિન્દુ મુસલમાન, પારસી સર્વે, માત ? અમે તુજ બાળ;
અંગ ઉમંગ ભરી નવરંગે કરિયે સેવા સહુ કાળ !—
અમારી ગુણવંતી ગુજરાત !

ઉર પ્રભાતસમાં અજવાળી, ટાળી દે અંધાર !
એક સ્વરે સહુ ગગન ગજવતો, કરિયે જયજયકાર !—
અમારી ગુણવંતી ગુજરાત !

નમિયે નમિયે માત ! અમારી ગુણવંતી ગુજરાત !

મ. ર. ભટ. (કાન્ત)

મહેમાનોને.

મહેમાનો ઓ વ્હાલાં ! પુનઃ પધારજો !
તમચરણે અમ સદન સદૈવ સુહાય જો !
કરજો માફ હજારો પામર પાપ જો.
દિન ચર્યામાં પ્રભુ પાસે પણ થાય;
મહેમાનો ! ઓ વ્હાલાં ! ! પુનઃ પધારજો !
ઉન્નત ગિરિશૃંગોના વસનારા ત્હમે;

ઉતર્યા રંકઘરે, શો પુણ્ય પ્રભાવ જો
શુશ્રૂષા સારી ના અમને આવડી;
લેશ ન લાધો લલિત ઉતરેનો લ્હાવ જો;
મહેમાનો ! ઓ વ્હાલાં ! પુનઃ પધારજો !

ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ.

વીરની વિદાય.

મ્હારા કેસરભીના કન્થ હો !
સિધાવો જી રણવાટ,
આભ ધ્રૂજે ધરણી ધમધમે, રાજ !
ઘેરા ઘોરે શંખનાદ;
દુંદુભિ બોલે મહારાજનાં, હો !
સામન્તના વીરવાદ;
મ્હારા કેસરભીના કંથ હો !
આંગણ રણધ્વજ રોપીઓ હો !
કુંજર ડોલે દ્વાર;
બંદીજનોની બિરદાવલી હો !
ગાજે ગઢ મોઝાર;
મ્હારા કેસરભીના કન્થ હો !
પુર પડે, દેશ ડુલતા હો !
ડગમગતી મ્હોલાત;
કીર્તિ કેરી કારમી, રાજ !
એક અખંડિત ભાત;
મ્હારા કેસરભીના કન્થ હો !
નાથ ! ચઢો રણઘોડલે રે,
હું ઘેર રહી ગુંથીશ;
બખ્તર વજ્રની સાંકળી હો !

ભર રણમાં પાઠવીશ.
મ્હારા કેસરભીના કન્થ હો !
સંગ લેશો તો સાજ સજું હો !
માથે ધરું રણમ્હોડ;
ખડગને માંડવ ખેલવા,
મ્હારે રણલીલાના કોડ;
મ્હારા કેસરભીના કન્થ હો !
આવતાં ઝાલીશ બાણને હો !
ઢાલે વાળીશ ઘાવ.
ઢાલ ફુટે મ્હારા ઉરમાં રાજ,
ઝીલીશ દુશ્મન દાવ;
મ્હારા કેસરભીના કન્થ હો !
એક વાટ રણવાસનીરે,
બીજી સિંહાસનવાટ,
ત્રીજી વાટ શોણિતની સરિને,
હો ! શૂરના સ્નાનનો ઘાટ;
મ્હારા કેસરભીના કંથ હો !
જયકલગીએ વળજો, પ્રીતમ !
ભીંજશું ફાગે ચીર,
નહિ તો વીરને આશ્રમ મળશું,
હો ! સુરગંગાને તીર;
મ્હારા ! કેસરભીના કંથ હો !
રાજમુગટ ! રણરાજવી હો !
રણઘેલા ! રણધીર !
અધીરો ઘોડીલો થનગને, નાથ !
વાધો રણે, મહાવીર !
મ્હારા કેસરભીના કન્થ હો !

જ. મ. બુચ (લલિત)

અનેરી આશા.

૧

સ્મિતભરી સહચરી નિરંતર કાર્ય ધુરંધર બનશે;
અંતરનાં કૈં હેત અનેરાં ઉર છલોછલ ભરશે,
ત્યારે અમી ઝમશે, શાંતિમાં દુઃખડાં શમશે;

૨

સજાત જોડાં જાતભોગથી પરહિતમાં પરવરશે.
અડગ ધૈર્યને શૌર્યભર્યાં સંતાન હિંદમાં સરશે;
ત્યારે દેવો અવતરશે, વિરલા નરવીર તરવરશે.

૩

પોતાના પ્રિય દેશીજનનાં દુઃખ પરસ્પર ધરશે.
જન્મભૂમિનાં ભોળાં ભાંડું ભેળાં હળશે મળશે;
ત્યારે પ્રભુતા સંચરશે, સ્વર્ગસમ સુન્દર હિન્દ થશે.

૪

હિન્દજનો અર્ણવ ઘૂમવશે ને બ્રહ્માંડ નચવશે,
ડગમગતા ડુંગર ડોલવશે, રંગરાગ રેલવશે,
એવું ઐક્ય થશે, એની લલિત લીલા ખીલશે.

દા. ખુ. બોટાદકર.

પ્રેમ અને સત્કાર. (ગઝલ)

લખ્યું ત્હેં પત્રમાં પ્યારા "નથી સત્કાર મ્હેં કીધો,
ખબર વિવેકની મુજને, નથી તો તું ક્ષમા કરજે."
અહો ! સત્સ્નેહને અંગે સુહૃદ ! એ બોલવું છાજે !
ચહે જો પ્રેમ આદરને નહીં એ પ્રેમ પ્રેમીનો.
અખંડિત પ્રેમને બંધુ ! જરૂર શું હોય આદરની,
"પધારો આવજો બેસો" વૃથા એ વાદ શા સારૂ;

હૃદય સત્કાર જ્યાં થાતો, ઉભય ઉરમાં વિના માગ્યો,
નયન સત્કાર નવ ઇચ્છે, વદન સત્કાર શાને તો ?
વિનય રસના તણો એવો, બતાવે પ્રેમમાં ખામી,
પ્રપંચી કાજ રહેવા દો. ન ઇચ્છે પ્રેમના પાત્રો.
હશે દિલ પ્રેમનાં ભરિયાં, રહે જુદાં છતે સંગે,
વિનય સત્કારને એમાં, નથી અવકાશ મળવાનો.
પધારો એમ કહેવાથી, પધારે તે પધાર્યાનાં–
નિમંત્રણ પ્રેમીને શેનાં ? અનાદર પ્રેમીને શાનો ?
મળ્યાં છે ચિત્ત વિણ યત્ને, શરીર તો જોડવાં છે ક્યાં ?
કરે કર આપવો શાનો ? મને મન જ્યાં મળેલાં છે.
સુહૃદનું આગમન થાતાં, ઉઠે સત્કાર કરવાને,
અરે એ તો જનો જુઠા, ખરેખર બાહ્ય પ્રેમી તે.
ભલે એ થીંગડાં દેવાં, હજો અતિ ઇષ્ટ શિષ્ટોને,
સ્પૃહા સત્પ્રેમના ભોગી, જનો તે ત્હેની કયમ રાખે ?
વિનયની પૂરણી માગે, અધુરી તેટલી પ્રીતિ,
પ્રતીતિ પ્રેમની કરવા, નથી અધિકાર આદરને.

કવિ પરિચય.

નરસૈં મહેતો.

જુનાગઢનો વડનગરો નાગર બ્રાહ્મણ. ઈસ્વીસન ૧૪૧૫ થી ૧૪૮૧ માં એ થયો. નરસૈં નાનો હતો ને માબાપ મરી ગયાં, એટલે પિતરાઇ ભાઇને ત્યાં તે ઉછર્યો હતો. નાનપણથી સાધુ સંતનાં ટોળામાં ફરવાથી રળવાખપવા તરફ કે ઘર સંસાર ચલાવવા તરફ તેનું મન નહોતું. એકવાર ભોજાઇએ જરા આકરી ભાષામાં ઠપકો દીધો તેથી ઘર મૂકી તે ગોપનાથ મહાદેવના ધામ તરફ ચાલી ગયો. ત્યાં શિવારાધન કરતાં મહાદેવે શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરાવરાવી તેને ભક્તિ પ્રતિ પ્રેર્યો. ઘેર આવી સંસાર માંડયો, બેએક છોકરાં થયાં તોપણ વ્યવહાર કે રળવા તરફ વલણ ન થયું. સાધુઓમાં ને ભજનમંડળીઓમાં એકતાર રહેવું તથા શ્રીકૃષ્ણ ગાવા એજ અનન્ય લક્ષ બંધાઇ રહ્યું. ઢેડ ભક્તને ત્યાં ભજન કરવા જતાં પણ એને ભેદ–બાધ રહ્યો નહોતો. નાગરી નાતમાં અને લોકમાં તેની ભક્તિની અતિશયતાને લીધે નિંદા થઇ. જુનાગઢના રા'માંડલિક આગળ કેટલાક અદેખાઓએ તેની સામે જુવાન સ્ત્રી પુરુષોને કુમાર્ગે ઘસડી લઇ જવાની ફરિયાદ કરી. રા'માંડલિકે, મૂર્તિને ચઢાવેલો હાર જો શ્રીકૃષ્ણ સભા વચ્ચે આવીને તેને આપે તો જવા દેવો, નહિ તો સખત શિક્ષા કરવી, એમ કહી દરબારમાં આંતર્યો. નરસૈંએ હારમાળાનાં પદ એવા ભક્તિભાવથી ગાયાં કે, શ્રીકૃષ્ણે સભા વચ્ચે આવી તેને હાર પહેરાવ્યો. લોકોમાં શ્રીકૃષ્ણની તેના પરની ભક્તાધીનતાના આવા ચમત્કારોની બીજી પણ ઘણી વાતો ચાલે છે. કવિઓએ એના પિતાનું શ્રાદ્ધ, યાત્રાળુઓની હુંડીનો શામળશા રૂપે સ્વીકાર, છોકરા છોકરીનાં લગ્ન અને કુંવરબાઇનું મોસાળું વગેરે વગેરે શ્રીકૃષ્ણે જાતે આવી કરી આપેલાં, એવા ચમ-

ભક્તિ, ભક્તિ અને ભક્તિથી ભરપૂર છે તોપણ તેમાં શૃંગારાદિ બીજા રસો અને અલંકારો તથા જનતાને બોધક નીતિના અંશો પણ પુષ્કળ છે. એની ભક્તિનો ઉછાળો નૈસર્ગિક કાવ્ય રૂપે ગુર્જર વાઙ્મયમાં પાંચ સૈકાં થઇ જવા છતાં પણ, જેવો ને તેવોજ ભક્તોને તેમજ રસિકોને રસ તરબોળ કરતો રહ્યો છે.

મીરાંબાઇ.

મીરાંબાઇ રજપૂતસ્થાનનાં એક રાજકુંવરી અને રાજરાણી હતાં, પરંતુ કયા રાજ્યનાં કુંવરી અને કયા રાજાનાં રાણી તે સંબંધી વિદ્વાનોમાં ઘણો મતભેદ છે. જનવાર્ત્તામાં તો તે કુંભારાણાનાં રાણી હતાં, એમ કહેવાય છે. નાનપણથીજ મીરાંબાઇને શ્રીકૃષ્ણ ભક્તિની રઢ લાગી હતી. તેમણે શ્રીકૃષ્ણનેજ મનસા વાચા પોતાનો દેહ અર્પણ કરેલો હતો. લૌકિક રીતે રાણા સાથે તેમનાં લગ્ન થયાં. સાસરે જતાં સાસુએ કુળદેવીને નમન કરવાનું તેમને કહ્યું, પણ સાસુને તેમણે કહી દીધું કે, તે શ્રીકૃષ્ણ વગર બીજા દૈવતને માનતાં નથી. માતાના કહેવાથી રાણાએ તેમને દુહાગણ તરીકે જુદાં રાખ્યાં, પણ તેથી તો તે સામાં વધારે ખુશી થયાં. મહેલમાં શ્રીકૃષ્ણનું દેવસ્થાન બનાવી ત્યાં સાધુસંત સાથે તેમણે ભક્તિ કરનારી મંડળીઓ ભરવા માંડી. લોકમાં નિંદા થવા માંડી તેથી તેમનાં નણંદ એકવાર સમજાવવા ગયાં. નણંદને તેમણે શ્રીકૃષ્ણ સેવનનો ઉપદેશ કર્યો અને સાસુને પણ તેવુંજ કહેવરાવ્યું. રાણાએ તેમનું કાસલ કાઢવા કારી ઝેરનો પ્યાલો મોકલ્યો. મીરાંબાઈ શ્રીકૃષ્ણને ધરાવી તે પી ગયાં પણ કંઇ થયું નહિ. તે પછી રાણો ક્રોધે ભરાઇ એક વાર ખુલ્લી તલવારે તેમનો શિરચ્છેદ કરવા ગયો તો મીરાંનાં બે ચાર રૂપ તેની નજરે પડયાં, અને તેને ઝંખવાણા પડી પાછા ફરવું પડયું. તે પછી મીરાંબાઈ દ્વારકાં અને મથુરાં વગેરે શ્રીકૃષ્ણની ક્રીડાભૂમિઓમાં ફર્યાં. બધેજ ઠેકાણે પોતાની અનન્ય કૃષ્ણભક્તિની કવિતાઓથી ધાર્મિક જનતામાં પૂજ્ય થઇ પડયાં. એમ કહેવાય છે કે, દિગંતમાં એમની

કીર્તિ ગવાતી સાંભળીને રાણો આખરે તેમને તેડવા ગયો અને મીરાંબાઈ તેની સાથે સ્વદેશમાં આવી રહ્યાં. બીજા એમ કહે છે કે રાણા સાથે જવાની રજા લેવા તે શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિ આગળ ગયાં ત્યાં શ્રીકૃષ્ણે આલિંગન આપી તેમને પોતામાં સમાવી દીધાં.

મીરાંબાઇનો જીવનકાળ સન ૧૪૦૩ થી ૧૪૭૦ નો ગણાય છે. એમની શ્રીકૃષ્ણલીલાની ગરબીઓ ગુજરાતમાં એવી તો લોકપ્રિય થઇ પડેલી છે કે, જેની ઉપર આજ પાંચસો વર્ષ થયાં સ્ત્રીઓ અને રસિક જનો ઘેલાં ફરે છે. માઘ પંડિતે કહ્યું છે તેમ, એજ ખરેખરી રમણીયતા કહેવાય, કે જે પદેપદે કાવ્યમાં નવીનતા બતાવ્યા કરે. રાગ સ્ત્રીઓના, પતિ પ્રેમ પરાયણતાના, એક વિલાસી ને મોજલી સ્ત્રીના ભાવ તથા સ્ત્રીઓના મુખને શોભાવે અને માર્દવથી વાંચનાર સાંભળનારના હૃદયમાં સ્ત્રીત્વનું આબાદ ભાન કરાવે એવા મજેના શબ્દોથી મીરાંબાઇની કવિતા અને ગરબીઓ ગુજરાતમાં ઘેરેઘેર ગવાય છે, અને પ્રજાકીય આનંદના દિવસોમાં લોકને રસરોળ ઉડાવરાવે છે.

અખો કવિ.

અમદાવાદ પાસેના જેતલપુરનો વતની અખો, જાતે સોની હતો. એ સારો કારીગર હોવાથી અમદાવાદમાં રહેતો. ગુજરાતની પાદશાહી ટંકાશાળનો તે ઉપરી બન્યો હતો. નાનપણથીજ તે બ્રહ્મજિજ્ઞાસુ હતો અને જ્ઞાન મેળવવાના જે તે રીતે ધગસ રાખતો. એક બ્રાહ્મણીને તે પોતાની સગી બહેન સમાન ચહાતો હતો. એણે એકવાર થોડું સોનું લાવી આપી અખાને કંઠી કરી આપવાનું કહ્યું. અખાએ થોડું પોતાના ઘરનું સોનું ઉમેરી કંઠી કરી આપી, પણ લોકોએ પેલી બ્રાહ્મણીને 'સોની તો સગી બહેન હોય તો તેનું પણ સોનું કાઢી ખાય,' એવું કહી ભરમાવી. બાઇએ એ વાત અખાને જણાવી તેથી એને લોક ઉપર અભાવ આવ્યો. વળી બીજો એક એવો બનાવ બન્યો કે, ટંકશાળના નોકરોએ અમદાવાદના પાદશાહી સુબાને, 'અખો ચોખ્ખું સોનું કાઢી લઇ સિક્કામાં હલકી ધાતુઓ ભેળવે છે' એવી

ફરિયાદ કરી. સુબાએ અખાને કબજે લઇ તપાસ કરી તો, તે નિર્દોષ જણાયો. સુબાએ તેને છોડી દીધો પરંતુ અખાને તો સંસાર ઉપર એવો તિરસ્કાર છુટ્યો કે ઓજાર હતાં તે બધાં કુવામાં નાંખી દીધાં અને માલ મિલકત વેચી જ્ઞાનવૈરાગી બન્યો. જ્ઞાન મેળવવાને ગુરુ શોધવા તે યાત્રાએ નીકળ્યો. જેપુર વગેરે ઠેકાણે વૈષ્ણવ મહારાજોનો મેળાપ કર્યો તેથી એની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત થઇ નહિ. તે કાશી ગયો અને ત્યાં ઘણા ઘણા વિદ્વાનોને મળ્યો, પણ મન માન્યું નહિ. આખરે એક સંન્યાસી જે વિદ્યાર્થીઓને વેદાંત ભણાવતા હતા તેમની પર્ણકુટિ પાછળ બેસીને તેણે વેદાંતનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવ્યું. સ્વદેશ તરફ પાછા આવી જ્ઞાનનાં પદ અને કવિતાઓ તેણે કરવા માંડી. સહેલી અને લોકભાષામાં તે રચના કરતો અને સંસ્કૃતાદિક સાહિત્ય ભાષાને વળગી રહેવાનું પસંદ કરતો નહિ. સાદી ઉંડા અર્થ બોધવાળી અને સજડ અસર ઉપજાવે એવી ભાષામાં તે અટપટી વેદાંતની બ્રહ્મૈક્યતા ઉતારતો. એની કવિતામાં ઉંડું જ્ઞાન ભરેલું છે એટલું જ નહિ, પરંતુ પાખંડાદિ આળપંપાળ ધર્મ ઉપર તેણે સખત હથોડા ઠોક્યા છે. અખાનો કાળ સન ૧૬૧૫ થી ૧૬૭૫ નો ગણાય છે.

પ્રેમાનંદ ભટ્ટ.

પ્રેમાનંદ વડોદરાના રહેવાસી ચોરાસી મેવાડા બ્રાહ્મણ હતા. એમને નાનપણમાં નિરાધાર મૂકી એમનાં માબાપ મરી ગયાં હતાં. એમ કહેવાય છે કે, પંદર સત્તર વર્ષ સુધી તો તે કંઇ ભણ્યાગણ્યા નહોતા. એક સંતની સેવા કરતાં એમને તેના આશીર્વાદથી કવિત્વશક્તિ પ્રાપ્ત થઇ હતી. વિશ્વસનીય હકીકત તો એવી છે કે, ગરીબ પણ બુદ્ધિશાળી હોવાથી કામનાથ મહાદેવમાં રહેતા એક ગુજરાતી સંન્યાસીએ તેમને પોતાની પાસે રાખી સંસ્કૃત અને હિંદીનો અભ્યાસ કરાવ્યો હતો. એમનાં કાવ્યોમાં જે વિદ્વત્તા દર્શન દે છે, તે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરેલો તેની સાક્ષી આપે છે. એ જ સંન્યાસી સાથે પ્રેમાનંદ આખા હિંદુસ્તાનની યાત્રાએ જઇ આવ્યા હતા.

અભ્યાસ અને દેશાટન એઉ તેમને દ્વિતીયાશ્રમમાં દાખલ થતાં બહુજ ઉપકારી થઇ પડયાં.

જીવનની શરૂઆત તેમણે માણભટ્ટ–વ્યાસ–કથાકાર તરીકે કરી. તેમાં ઉત્તરોત્તર ફતેહ મળતી ગઇ. મહાભારત, રામાયણ, અને પુરાણોના કેટલાક ભાગો અને રસદાર પ્રસંગોનાં આખ્યાનો જાતે બનાવી તેમણે કથાઓ કરવા માંડી. પુરાણીઓ અને શાસ્ત્રીલોકો સાથે એમને કથાવાર્ત્તામાં સ્પર્દ્ધા થઇ,તેમાંથી ગુજરાતી ભાષા કે જેની દખ્ખણીઓ અને હિંદી જાણનારાઓ મશ્કરીઓ કરતા હતા તેની સમૃદ્ધિ વધારવાનું પ્રેમાનંદને અભિમાન ઉત્પન્ન થયું.માતૃભાષા ગુજરાતીને સમૃદ્ધ કરતા સુધી તેમણે પાઘડી નહિ બાંધવાની બાધા રાખી. આ વાત ખરી હો કે નહિ, પરંતુ સૌથી વિશેષ કાર્ય તેમણે કરી બતાવ્યું. ગુર્જર વાઙમયમાં તેમના લખાણનો જથો સૌથી મોટો અને અલબત બહુ સારો છે. એમણે સંસ્કૃત સાહિત્યનું સૌથી સરસ દોહન કર્યું છે, એમ અભિમાન સાથે આપણે કહીશું.

કથાકાર તરીકે, તેમજ ગુજરાતી ભાષાના એક અચ્છા કવિ તરીકે તેઓ તેમની હયાતીમાંજ ગુજરાતમાં સર્વત્ર પ્રખ્યાત થયા હતા. મોટા મોટા વિદ્વાનો અને કવિતાનું જ્ઞાન લેવાની ઇચ્છાવાળા તેમની મંડળીમાં આવતા. વળી ઘણા જુવાનિયા તેમના શિષ્ય બન્યા હતા. તેમણે પણ ગુજરાતી ભાષામાં કાવ્યો લખ્યાં છે. પ્રેમાનંદના પુત્ર વલ્લભે પણ કાવ્યોની રેલછેલ ચલાવી હતી. પ્રેમાનંદે પોતાની વૃત્તિ અને વિદ્વત્તાથી જેમ પ્રસિદ્ધિ મેળવી તેમ ધન અને લોકપ્રીતિ સાથે પ્રતિષ્ઠા પણ ઠીક પ્રાપ્ત કરી હતી. અમદાવાદ તરફ તે વખતે શામળ કવિ વાર્ત્તા સાહિત્યની રેલછેલ ચલાવતા હતા. શામળ પ્રેમાનંદ વચ્ચે કેટલાક કહે છે કે, કડવી સ્પર્દ્ધા ચાલતી હતી, પરંતુ તેઓનાં કાવ્યોમાં કહિં આકરી કડવાશના ઇશારા નથી. માત્ર પ્રેમાનંદ પુત્ર વલ્લભની કવિતામાં શામળ તરફ કડવાશ બતાવાઇ છે. પ્રેમાનંદ સુરત અને નંદરબાર તરફ પૂજાતા અને ત્યાંથી એમને સારો આશ્રય પણ મળ્યો

હતો. એમનો જીવન કાળ ઇસ્વીસન ૧૬૩૫ થી ૧૭૩૦ લગીનો હોઇ આયુષ્યે પણ તેમને યારી આપી હતી. લગભગ ૯૫ વર્ષની ઉમ્મરે ધન, પુત્ર, પ્રતિષ્ઠા અને ઉજ્જવળ યશ મૂકી તેઓ જીવનની સફળતા સાથે સ્વર્ગે સિધાવ્યા.

શામળભટ્ટ.

અમદાવાદનાજ એક પરાના—એટલે વેગણપર—હાલના ગોમતીપરના રહેવાસી શામળભટ્ટ, જાતે શ્રીગોડ માળવી બ્રાહ્મણ હતા. તે સંસ્કૃત, હિંદી, વ્રજ અને ફારસી વગેરે ભાષાઓ ભણ્યા હતા. જીવનની શરૂઆત તેમણે સંસ્કૃત પુરાણોની કથાથી કરી હતી. કથા કરવા માટે તે ઘણે ઠેકાણે ગયા પણ કોઇ ઠેકાણે જોઇએ તેવી ફતેહ મળી નહિ. વંશ પરંપરાના હકવાળા પુરાણીઓ તેમની વિદ્વત્તાને લીધે દ્વેષે ભરાઇ એમની કથાનું જ્યાં ત્યાં ખંડન કરવા લાગ્યા. શામળભટ્ટે પુરાણીઓને હઠાવવા માટે પુરાણની કથાઓ છોડી દઇ કવિતામાં વાર્તાઓ ગુંથી તે લલકારવાનો રસ્તો લીધો અને તેમાં ફતેહ પામ્યા.

એમ પણ કહેવાય છે કે, એક ઠેકાણે શામળભટ્ટ સંસ્કૃતની કથા કરતા હતા તેવામાં ભવાઇઆનું ટોળું આવ્યું. તેણે ભવાઇની શરૂઆત કરી. કથામાં બેઠેલા શ્રોતાઓ ઉઠી ઉઠીને ભવાઇ જોવા જતા રહ્યા અને બીજે દહાડે તો કથામાં કોઇ આવ્યુંજ નહિ. આથી શામળભટ્ટને રીસ ચઢી અને તેમણે લોકને જોઇતાં શૃંગારરસ અને ગમ્મત આપવા માટે વાર્તાઓ બનાવવાનો રસ્તો લીધો. શામળભટ્ટની રસિક વાર્તાઓ જોતજોતામાં ગામે ગામ પ્રસરી ગઇ. માતરના રખીદાસ નામના એક ધનાઢ્ય પાટીદારે તેમને પોતાને ત્યાં બોલાવી તથા આશ્રય આપી વાર્તાઓ વગેરે બનાવવાનું ઉત્તેજન આપ્યું. શામળભટ્ટે રખીદાસના આશ્રયનો બદલો તેનું નામ સાહિત્યના આશ્રયદાતા તરીકે અમર કરીને વાળી આપ્યો. ગુજરાતમાં તે વખતે શું રાજાઓ નહોતા ? ના, હતા, પણ રખીદાસના જેવા રસિક

કે સાહિત્ય પ્રેમી નહોતા—એટલે તેમનાં નામ ક્યાંહિં ભુંસાઇ ગયાં અને શામળને આશ્રયે રખીદાસ જેવો એક ઉદાર પાટીદાર અમર થઇ ગયો. શામળભટ્ટની કવિતાઓ નવે રસથી પૂર્ણ અને વાંચનાર સાંભળનારને રસ તલ્લીન કરે એવી છટાદાર છે. વાર્તાઓ ઉપરાંત તેમણે પ્રકીર્ણ કાવ્યો અને લોકમાં ચાલતી નીતિરીતિ તથા લૌકિક વ્યવહારની ઉત્તમ કવિતાઓ કરેલી છે. સૌથી મોટું માન તો તેમની નીતિબોધક ઠોકદાર કવિતાઓને ઘટે છે, કે જે તેમણે વાર્તાઓના પ્રસંગોમાં અસર ઉપજાવે તેવી રીતે ગોઠવી દીધેલી છે. આ નીતિ-બોધક–શિક્ષણીય કવિતાઓ તેમણે લોકને આવડતા છપ્પાઓમાં રચેલી છે. 'છપ્પા તો શામળભટ્ટના' એવી કહેતી થઈ ગઇ છે. સંસાર સુધારક અને નીતિબોધક તરીકે શામળનું સ્થાન અદ્વિતીય છે. નવા યુગની શરૂઆતમાં કેટલાકે તેમની કવિતાને શૃંગારને આગળ ધરી અવગણી હતી, પરંતુ રસજ્ઞ અને વિદ્વાન વિવેચક સ્વ. ગોવર્ધનરામે તેમની કવિતાને ઉચ્ચ પ્રકારની કવિતા કહી, તેમણે કરેલા લોક સુ-ધારાના યત્નને માટે ખરેખરી લાગણી દર્શાવી છે. પઠનપાઠનનો જે વખતે લગભગ અભાવ હતો અને લોકો અજ્ઞાનમાં બુડી ગયેલા હોઇ ગતાનુગતિક બુરા રિવાજોમાં સબડતા હતા તે વખતે, શામળ ભટ્ટે સુધારાના જે વિચાર દર્શાવ્યા છે તે ખરેખર સ્તુતિપાત્રજ છે.

શામળભટ્ટનો કાળ સન ૧૬૪૦ થી ૧૭૨૫–૩૦ નો–પ્રેમાનંદ ભટ્ટ સાથેજ ગણાય છે. તે પણુ પ્રેમાનંદની માફક સુખી હતા. તે-મના પિતાનું નામ વીરેશ્વર, માતાનું નામ આનંદીબાઇ અને પુ-ત્રનું નામ પુરુષોત્તમ હતું. પુરુષોત્તમ અંગનો વિકળ અને મગજનો ભમેલ હતો.

ભોજો ભગત.

ભોજો અથવા ભોજલ–અસલ ગુજરાતના કાઠિયાવાડ જઇ રહેલા કણુબી કુટુંબમાં સન ૧૭૮૫ માં જન્મ્યો હતો. બાર વર્ષ લગી તે માત્ર દૂધ ઉપરજ રહ્યો હતો. તે બાદ એક સંતે તેને

ભક્તિનો ઉપદેશ કરી અન્ન લતો કર્યો. એનું કુટુંબ અને એ પોતે તદ્દન નિરક્ષક હતાં, તેમ છતાં તેનામાં નૈસર્ગિક કવિત્વશક્તિ હતી. લોકોપદેશમાં તેની કવિતા ચમચમતા ચાબખાને રૂપે પ્રવર્તેલી છે. આ દેશના તેમજ પરદેશી વિદ્વાનો કહેતા આવેલા છે કે, કવિત્વને ભણવાની કે અભ્યાસની જરૂર નથી. એ તો—

The gift inborn છે; અને વળી Culture does not teach one to write poetry, and education generally, in techanical sense chokes rather than stimulates imagination. The gift for poignant expression and for fine construction is inborn.

પંચકાવ્યમાં અર્થગૌરવ માટે વખણાયેલો ભારવિ કવિ પણ આમજ કહી ગયેલો છે; અને ભોજા ભગતમાં તે આપણે બરોબર જોઇ શકીએ છીએ. તે બિચારો પદ અને ચાબખા બનાવતો પણ લખતાં આવડતું નહિ તેથી તે મોઢેજ રાખતો, જ્યારે કોઇ લખનાર ઉતારી લે ત્યારે લખાવતો. એની ભાષા સાંભળનાર ઉપર જબ્બર અસર કરતી. દુનિયામાં ચાલતા ઢોંગસાંગને ઝાટકી નાંખવામાં પણ તે મણા રાખતો નહિ. એના કવિત્વને પ્રભાવે કાઠિયાવાડમાંજ નહિ, પરંતુ ગુજરાતમાં પણ ઘણા લોકો એના શિષ્ય અને ભક્ત બન્યા હતા. બીજા આચાર્યોની પેઠે એણે જો ધાર્યું હોત તો તે પોતાનો એક સંપ્રદાય સ્થાપી શકયો હોત.

સદસદ્વિવેક બુદ્ધિ હોવી અને સદ્વસ્તુ તથા સદાચાર તરફ પ્રવૃત્તિ થવી, એ પણ નૈસર્ગિક છે. સંસાર સુધારો, અને બીજી કેટલીક ઘર ઘાલી બેઠેલી બદીઓ અને રિવાજોને તેણે જડમૂળ ઉખડી જાય એવા સખત ચાબખા લગાવ્યા છે. અભણ હોવા છતાં એની ભાષા કોઈ રીતે ખરાબ કે ગામડિયા નથી. એના વિષયજ એવા હતા, કે જેને એની ભાષા બંધબેસતી કહેવાય.

એણે બારેક વર્ષ લગી તપ કર્યું હતું અને એ તપના પ્રભાવે એનામાં કંઇક ચમત્કારી યોગશક્તિ આવી હતી એમ કહેવાય છે. આની પુરવારીરૂપ અમરેલીમાં બનેલો એક બનાવ ઉલ્લેખાય છે. એક ગાયકવાડી અમલદારે તેનું સત્ય–યોગશક્તિ જોવા માટે તેને પકડી કોટડીમાં પુરી રાખ્યો. એને નિયમિત ખોરાક આપવામાં આવતો અને તે બધોએ ખાઇ જતો, પરંતુ પંદર વીસ દિવસ લગી તેને મળમૂત્રની હાજત થઈ નહિ. અમલદારે તેને છુટો કરી પોતાને બોધ કરવા વિનવ્યો. તેણે પ્રથમ તો તેમ કરવાની ના પાડી, પરંતુ પછી આગ્રહને વશ થઇ તે અમલદારને સંબોધી તેણે કેટલાક ચાબખા રચી કાઢયા. ઉદાર દિલના અમલદારે તેનો બોધ અંગીકાર કર્યો. એ સન ૧૮૫૦ માં પંચત્વ પામ્યો. ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં એના ભક્તો છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ વીરપુરમાં એની પાદુકાની એક દેરડી છે અને એના અનુયાયીઓ ત્યાં ભજન મંડળીઓ ભરે છે તથા પાદુકાનું પૂજન કરે છે.

દયારામ કવિ.

પ્રાચીન કવિઓમાં છેલ્લા દયારામભાઇ આવે છે. નર્મદાતીરે ચાંદોદમાં એમનો જન્મ સન ૧૭૬૭ માં થયો હતો. એ જાતે સાઠોદરા નાગર બ્રાહ્મણ હતા. એમનાં માબાપ એ તેરેક વર્ષના હતા ત્યારે મરણ પામ્યાં હતાં. તે વખતને યોગ્ય ગુજરાતી અને હિંદી કેળવણી તેમણે લીધી હતી. સંસ્કૃત શીખવવાનો તેમના પિતાનો વિચાર હતો એટલામાં તેમનું મરણ થવાથી દયારામ–દયાશંકર—સંસ્કૃત શિક્ષણથી બેનસીબ રહી ગયા. અવસ્થા ગરીબ અને માસીને ઘેર ઉછરવાનું એટલે ભણવાના કાળમાંજ તે ઉદ્દંડ થઇ ગયા અને કન્યા મળી નહિ. જુવાનિયાઓ સાથે મશ્કરી ઠઠ્ઠામાં એક સોની અને સોનારણથી જરાક ઠપકાયા. એમને પણ એક સંન્યાસીના મેળાપથી કવિતા કરવાનો રસ ચઢયો હતો. મૂળે ફક્કડભાઇ, નર્મદાતીરની શૃંગારમસ્ત પ્રજામાં વાસ અને

જુવાની એટલે દયારામ કવિતામાં પણ એવાજ રસિક અને શૃંગારપોષક કવિ બન્યા. નાતનો—અરે—બ્રાહ્મણવર્ગનો શિવધર્મ મૂકી વિલાસી વૈષ્ણવ ધર્મમાં તે ભળ્યા. શ્રીકૃષ્ણની લીલાઓનો રંગ તેમણે કવિતાઓમાં અને કંઇક વર્તનમાં પણ ઉતારવા માંડયો. કવિત્વ શક્તિ અને બુદ્ધિ તેજ હોવાથી કવિતાઓમાં એમણે ઉચ્ચસ્થાન મેળવ્યું. ગુજરાતની સ્ત્રીઓમાં એમની રાધાકૃષ્ણ વિહારની ગરબીઓએ મીરાં અને નરસૈંને પણ ભુલાવ્યાં, એમ કહીએ તો ખોટું નથી.

શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિમાં દયારામ તલ્લીન રહેતા અને જેવા તે કવિ હતા તેવાજ ગાવા બજાવવામાં એક્કો હતા. વાદિત્ર ઉપરનો તેમનો કાબુ ઉસ્તાદોને પણ કોરે બેસાડે એવો અદ્વિતીય હતો. એમ કહેવાય છે કે, એકવાર રાતને વખતે એ અને એમના સાથીઓ સેલ કરતાં ફરતા ફરતા રાજમહેલ આગળ જઇ ચઢયા. રાજમહેલમાં તે વખતે મેળાવડો હોઇ નાચ અને ગાયન થતું હતું. રસ્તા ઉપર લોકો તે સાંભળવાને ભેગા થયા હતા. દયારામ પણ થોડીવાર ત્યાં થોભ્યા, દરમિયાન એક સરદારની પાલખી આવી ને સરદાર ટોળા વચ્ચે થઈ મહેલમાં ગયા, સરદારનું દયારામભાઈ પાસે થઇને જવાનું થતાં દયારામને એમ કહેતા તેણે સાંભળ્યા કે " નરઘાવાળાને અંગુઠે દરદ છે અને ઠોક બરોબર પડતો નથી. " પેલા સરદારે ઉપર જઇ તપાસ કરી તો દયારામના કહેવા પ્રમાણે ખરેખર તબલચીને અંગુઠે દિવસના જરા છરી બેસી ગયેલી જણાઇ. નીચે તજવીજ કરાવી, પરંતુ દયારામ તો ત્યાંથી ચાલી ગયેલા હતા. સીતાર લઇ જે વખતે દયારામ કૃષ્ણલીલાનાં પદ ગાવા માંડતા તે વખતે શ્રોતાઓ પુતળાની માફક દિઙ્મૂઢ થઇ જતા. એમની ગાવા બજાવવાની ઉસ્તાદી માટે આવી ઘણી વાતો છે, પરંતુ અહિં તે આપવાનું સ્થાન નથી.

દયારામ શ્રદ્ધાળુ હોઇ હિંદુસ્તાનની યાત્રાએ નીકળ્યા હતા. તેમાં એમને 'ઠગો'ની લુંટ અને ક્રૂરતાનો દુઃખદ અનુભવ થયો

હતો. ઠગો તેમના જેવા યાત્રાળુ બની તેમની સાથે ચાલ્યા ને જ્યાં લાગ આવ્યો ત્યાં એમની ઉપર વાઘની માફક તૂટી પડયા. ત્રણ યાત્રાળુના પ્રાણ લીધા અને દયારામ તથા બીજાઓને કેદ કરી પોતાની સાથે લઇ ચાલ્યા. છૂટકારા માટે દયારામ પાસે તેમણે મોટી રકમ માગી, પણ મૂળે ગરીબ અને તેમાં વળી ખરચાળ ફક્કડભાઇ રકમ ક્યાંથી આપે ? ઠગોએ તેમને એક ગામથી બીજે ને બીજેથી ત્રીજે ફેરવ્યા પછી આખરે બ્રાહ્મણ જાણી છોડી દીધા.

વૈષ્ણવ મહારાજાઓ સાથે પણ અખાની માફક દયારામને એકાદ બેવાર મતભેદ પડ્યો હતો. દયારામ તેમાં પોતાના મતને વળગી રહ્યા હતા. એમનું જીવન અવલકુંવારું ગયું હતું. એક ભક્ત સોનારણ હમેશ તેમની સાથે ઘરમાં રહેતી. એ બાઇ અને દયારામ માટે સારું બોલાતું નહિ; પરંતુ એટલું તો ખરું છે કે, એ બાઇએ દયારામની મરણપર્યંત ખૂબ સેવાચાકરી બજાવી હતી. દયારામની પાઘડી ઉપર પાંચ રૂપિયાથી ઓછો કસુંબો કદી ચઢયો નથી. એ જાતે રસોઇ કરી જમતા. પાછલી વયમાં તેમણે લાંબો મંદવાડ ભોગવ્યો હતો અને જો કે દુઃખદ દરદથી પીડાતા હોવા છતાં પણ, પોતાના નિત્યમાં અને ભજનમાં હમેશ નિયમિત રહેતા હતા. એમની કવિતા અને ગરબીઓ ગુજરાતમાં ઘેરઘેર વંચાય અને ગવાય છે. રાધાનું હૃદય અને એક મોજી પતિપરાયણ પણ છુટા બોલી સ્ત્રીના ભાવ, તેમણે એવા તો આબાદ આલેખ્યા છે કે, કોઇ પણ રસજ્ઞ તેને ધન્યવાદ આપ્યા વગર રહે નહિ.

એમનું અવસાન ઇસ્વીસન ૧૮૫૨ માં થયું—એટલે કે ઉત્તર ગુજરાતમાં દલપતરામ કવિનો ઉદય થયો અને ગાયકવાડી પ્રદેશનો કવિસૂર આથમ્યો. એમના ચરિત ઉપર સ્વ. ઇચ્છારામ સૂ. દેશાઈ પ્રભૃતિ બીજા ઘણા વિદ્વાનોએ નિબંધો લખ્યા છે. જિજ્ઞાસુને અમે તે જોઇ જવા સૂચવીશું.

ધીરો ભગત.

મહી નદીના કિનારાપર આવેલા ગોઠડા ગામનો એ બ્રહ્મભાટ હતો. ભાદરવાના રાજા તરફથી 'તોરણ ઘોડાને' નામે લમનું દાપું તેને મળતું. વળી ખેતરો વગેરે હોવાથી તે પૈસે ટકે સુખી હતો. એ કંઇક સહેજ ભણેલો હશે. કાફીઓ બનાવી વાંસની ભુંગળીમાં ઘાલી તે મહી નદીમાં તરતી મૂકી દેતો. એને પણ મોટી શિષ્ય મંડળી હતી. જેમ શામળના છપ્પા તેમ એની કાફીઓ ગુજરાતમાં વખણાય છે.

બ્રહ્માનંદ.

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના કવિઓમાં બ્રહ્માનંદ અગ્રપદે બિરાજે છે. એનું નામ લાડુ બારોટ હતું. ડુંગરપુર પાસેના એક નાના ગામમાં એનો જન્મ થયો હતો. ભુજમાં તે ઘણો વખત રહ્યો હતો. બારોટ હોવાથી કવિતા તો તેને જન્મથી આવડતી. કચ્છમાંથી કાઠિયાવાડમાં ઉતરી એ ગઢડે ગયો અને સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં ભળ્યો. ત્યાં તે બહુ સારી રીતે પ્રસિદ્ધ થયો. એની કવિતા પણ ત્યાંજ ખીલી નીકળી. મૂળીના સ્વામીનારાયણ મંદિરનો તે મહંત થયો હતો અને ત્યાંજ સને ૧૮૪૯ માં મરણ પામ્યો હતો. બ્રહ્માનંદનાં પદ અને ગરબીઓ મીરાં તથા દયારામના જેવાંજ રસિક ને લોકપ્રિય છે.

દલપતરામ.

કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઇ, સી. આઇ. ઇ. જાતે શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ, વઢવાણના વતની હતા. એમનો જન્મ સન ૧૮૨૦ અને મૃત્યુ ૧૮૯૮માં થયું હતું. નવા ગુજરાતી સાહિત્યના એ આદિ કવિ છે. બ્રિટિશ રાજ્ય અને કેળવણીની શરૂઆતના વખતમાં દેશને શું જોઇએ છીએ? તે બરોબર સમજવામાં એમનું કવિત્વ અને કલમ સફળ થયાં છે. રાજા પ્રજા બેઉને રુચિકર અને સમયને યોગ્ય ઉપદેશ

કરવામાં એમણે ગુજરાતની, ગુજરાતીઓની અને ગુજરાતી સાહિત્યની જે સેવા બજાવી છે તેની કિમ્મત અંકાય તેમ છે જ નહિ.

નર્મદાશંકર.

સન ૧૮૩૩–૧૮૮૬–સુરતના વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ. ગુજરાતમાં પ્રકટેલ નવા સાહિત્ય અને અંગ્રેજી કેળવણીના અગ્રેસર. પ્રેમ શૌર્યની જુસ્સાદાર તથા સંસાર સુધારાની ચમકી લાગે એવી કવિતાઓ, કોષ, વ્યાકરણ, અલંકાર, નિબંધ અને ઇતિહાસ વગેરે કેળવણીને ઉપયોગી પુસ્તકોના કર્તા. ગુજરાતને સાહિત્ય પ્રતિ જાગ્રત કરનાર તેજસ્વી લેખક અને કવિ.

ગોવર્ધનરામ.

જન્મ સન ૧૮૫૫ મરણ ૧૯૦૭. નડિયાદના વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ. ગુજરાતના એક અગ્રેસર નવલકથાકાર, એમની સ્નેહમુદ્રા, પ્રકીર્ણ કવિતાઓ તથા તત્વજ્ઞાન પરના લેખો, નિબંધો ચારતો વિવેચનો વગેરે લેખો નવા સાહિત્યમાં ઉચ્ચસ્થાન શોભાવે છે.

કલાપી.

જન્મ ૧૮૭૪ મરણ ૧૯૦૦–ભાવનગરના ગોહિલ રજપૂત. રાજવંશી. એમની કવિતાઓ અને લેખો ગુજરાતમાં બહુ લોકપ્રિય થઇ પડેલા છે; અને ઇશ્વરે આયુષ્યને યારી આપી હોત તો ગુર્જર સાહિત્ય કલાપ તેમણે ખરેખર કલાપીના જેવોજ બહુરંગી ને રમ્ય બનાવ્યો હોત.

નરસિંહરાવ.

જન્મ ૧૮૫૯ અમદાવાદના વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ. એમનો જન્મ કાવ્ય સાહિત્યની પરંપરાવાળા કુટુંબમાં થયેલો છે. પોતે અંગ્રેજી સંસ્કૃતમાં નિષ્ણાત હોવા ઉપરાંત ગુજરાતી ભાષા અને કવિતાના–કવિતાની નવીજ ઢબછબના અગ્રણી છે. વર્તમાન કવિઓમાં એ નવા યુગના આદિ કવિ અને ભાષાશાસ્ત્રી છે. એમનાં પુસ્તકો ગુજરાતમાં મોટા ભાવથી વંચાય છે.

ખબરદાર.

જન્મ ૧૮૮૨—આ પારસી ગૃહસ્થે પોતાની શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા અને રસિક કાવતાઓથી હિંદુ ગુજરાતીઓને છક કરી નાંખ્યા છે. એમની કવિતાઓમાં માતૃભૂમિની–ગરવી ગુજરાતની કવિતા તો દ્વારકાથી ખાનદેશ અને મુંબાઇથી આણુ લગી જાહેર મેળાવડાઓની નાન્દી રૂપ બની રહી છે.

મણિશંકર રત્નજી.

૧૮૬૮–૧૯૨૩. કાઠિયાવાડના પ્રશ્નોરા નાગર. એ મુંબાઇ યુનિવરસીટીના બી. એ. અને સાહિત્યના બહુ ઉંડા અભ્યાસી હતા. વડોદરા, મુંબાઈ અને કાઠિયાવાડમાં એમણે પોતાની વિદ્વત્તાની છાપ પાડી હતી. કવિતાઓ અને ગદ્ય લેખો તેમણે બહુ મનનીય વિચારોથી લખ્યા છે.

નાનાલાલ.

કવીશ્વર દલપતરામના નાના પુત્ર ભાઇ નાનાલાલ જુવાન કવિઓમાં સૌથી આગળ પડતા અને નવી ઢબછબની હોવા છતાં રસિક, લલિત શબ્દોવાળી અને ઉંડાં ઐતિહાસિક તેમજ વ્યાવહારિક ચિત્ર ચરિતો આંકતી તેમની કવિતા ગુજરાતમાં એમને અણમાગ્યું કવિપદ અપાવા સમર્થ થઇ છે, એટલે વિશેપ શું લખવું! હજી તે પૂર્ણ બહારમાં છે અને એમની કવિતાનો વસંત હજી વધારે સુવાસ ફેલાવવાની આશા ભર્યો છે.

જન્મશંકરઃ—

આ જુનાગઢના નાગર કવિ, 'લલિત,' નામને યોગ્ય મીઠાં, ગાવા જેવાંજ ગાયનો સાથે પ્રાસંગિક કવિતાઓ બનાવી રહેલા છે. હજી પણ લલિત કાવ્યોથી વધારે ગુર્જ્જર સાહિત્યને તે સમૃદ્ધ કરે એવા ઉમંગમાં છે.

સમજુતી--ટીકા.

પા. લીટી.

નળાખ્યાન-નલ+આખ્યાન-કથા. નિષધ દેશનો રાજા નળ, વિદર્ભ દેશના રાજા ભીમકની કુંવરી દમયંતીને પરણ્યો હતો. સ્વયંવરમાં દમયંતીએ નળને પસંદ કર્યો તેથી દેવતાઓ ચિઢાયા. તેમણે કલિ—(દુષ્ટવૃત્તિ)ને પ્રેરી નળના કાકાનો છોકરો પુષ્કર વનમાં તપ કરતો હતો તેને નળ સાથે જુગટું રમી તેનું સર્વસ્વ હરી લેવા ઉશ્કેર્યો. નળ અને પુષ્કર જુગટું રમ્યા. નળરાજા રાજપાટ હારી ગયો અને વનવાસ જવાનું થયું. દમયંતી તેની સાથે જવા તૈયાર થઇ, અને પોતાને જે બે બાળક હતાં, તેમને પિતાના પુરોહિત સાથે મોસાળ મોકલતાં શીખ દેવા લાગી. આ આખ્યાનનો વિભાગ ત્યાંથી શરૂ થાય છે.

૧—૨ બાહુંઆં (બાહુવાં) હલેતાં, માતાથી નહિ છુટાં પડેલાં એવાં.
૫–પેટ=પેટનું બાળક, છોકરું.

,,—૯ કોણ માથે ફેરવશે હાથ=કોણ વહાલભેર પંપાળી સંભાળશે.

,,–૧૦ તમારે ખોળે છે=તમારે આશ્રયે–તમારી સંભાળમાં છે.

,,–૧૫ અમ જોગીનો લે તપાસ=અમે જે જોગી=નિષ્કિંચન થયેલાં છીએ તેમની ભાળ કઢાવજો. આ કડવું કરુણ રસથી ભરપુર છે.

૨—૩ પડો વાગ્યો પુષ્કર પાપીનો–નળના પિતરાઇ પુષ્કરની નગરમાં આણ ફરી. પડો–पटह=ઢોલ. નવા રાજાની આણ–દુવાઇ પ્રજાને જાહેર કરતાં ઢોલ અથવા થાળી પીટવાનો રિવાજ છે. 'નગરપડો વગડાવીઓ.' શામળ.

,,—૮ પુણ્યશ્લોક=જેના નામોચ્ચારથી પુણ્ય થાય એવું. નળ, યુધિષ્ઠિર વગેરે મહાન્, પ્રજાપ્રિય અને ઉદાર રાજાઓ માટે આ વિશેષણ વપરાય છે.

,,–૧૪ પાય પંકજ પત્ર જેવા–ઉપમા અને ઉપમેય સાધર્મ્ય હોય ત્યાં ઉત્પ્રેક્ષાલંકાર થાય, તે અલંકાર આમાં છે. **पंकज+पत्र** =કમળ+પાન. રાતા કમળની પાંદડી જેવા લાલ ને સુકોમળ પગ એમ.

,,–૧૯ શ્યામા બેસ થઇને સ્વસ્થ—નાજુક જુવાન સ્ત્રી તે શ્યામા. અહિં દમયંતીને નળ શ્યામા ! શબ્દે સંબોધી નિરાંતે બેસવાનું કહી તેને માટે લાગણી અને અનુકંપા બતાવે છે.

૩—૭ અમૃતસ્રવિયા કર અબળાના–દમયંતીના હાથમાંથી અમૃત ઝરતું, એટલે નળે તળાવમાંથી કાઢીને આપેલાં ત્રણ મચ્છ તેના હાથના અમૃતથી સજીવન થઇ પાછાં પાણીમાં ઉડી પડયાં. ઇંદ્રના વરદાનથી એના હાથ–કરતલ અમૃત ઝરતા બન્યા હતા. જુઓ કડવું ૩૮ છેલ્લી ટુંક. મહાભારતમાં નળને વરદાન હતું, એમ છે.

૩–૧૨ ચોહોદશ–માછલાંને ચારે દિશાએ જોઇ શોધે અને આંખોમાંથી સ્વાતિ નક્ષત્રનાં જળબિંદુ જેવાં એટલે મોતી જેવાં ટપક ટપક આંસુ પાડે. જુની પૌરાણિક માન્યતા એવી છે કે, દરિયાની* છીપોમાં સ્વાતિનાં જે ફોરાં પડે છે તેનાં મોતી બંધાય છે. અહિં આંસુનાં બિંદુને મોતી થનારાં સ્વાતિબિંદુ સાથે સરખાવ્યાં છે.

,,–૨૨ શું આગ પેટમાં લાગી–પેટમાં આગ લાગવી=અત્યંત ભૂખ લાગવી. ૨૬ અણનેડી=વગર બોલાવા, અનામંત્રિત. ધાય–જાય.

૪–૧૧ સ્વયંવરમાંથી પાછા ફરેલા દેવતાઓએ મને વરદાન આપેલું છે તે આપ જાણો છો, અને હોતી વાત=હમેશ બનતી વાત છે, કે–'મારા હાથમાંથી અમૃત ઝરે છે તેથી માછલાં સજીવન થઇ ઉડી ગયાં.' નળને આ બધું વિદિત હોવા છતાં કલિની અસરને લીધે ધ્યાનમાં આવતું નથી.

,,–૧૬ ઉફરાંટી–અવળી. ૧૮ સ્વાદઇન્દ્રિયેં=ખાવાની–ભૂખની લલુતાએ.

,,—૨૨ નળ બેઠો કપાળે હાથ દેઈ=એક વસ્ત્ર હતું તે લઇને પંખી ઉડી ગયો તેથી નળ નિરાશ થઇ ગયો. કપાળે હાથ દેઇ બેસવું=નિરાશ થઇ જવું. પુરુષાર્થ નિષ્ફળ જતાં મનોભંગ થવું.

૫—૩ તીરથ ન્હાયે તેવાં શોભે–પંખી નળનું વસ્ત્ર લઇ ઉડી ગયા પછી દમયંતીએ પોતાના વસ્ત્રનો ઉપલો ભાગ નળને પહેરાવ્યો. સ્ત્રી પુરુષે એક વસ્ત્ર ધારણ કર્યું. એક વસ્ત્ર ધારણ કરવારૂપ બનાવને કવિએ અપ્રસ્તુત પ્રશંસાલંકારમાં ઉતારી તીર્થ સ્નાન કરતાં દંપતી જેવાં શોભે તેવાં વર્ણવ્યાં. દંપતીએ એક દોટી પહેરી તીર્થસ્નાન કરવું, એવો એક વ્રત સંપ્રદાય છે.

૫—૫ જંખજાળ—ઝાંખરાની ઝાડી–ઝાડવાંનો ગચુંબલો. દ્રુમ=ઝાડ.

,,—૮ મુખ જાણે પુનમનો શશી=પૂર્ણિમાના ચંદ્ર જેવું મુખ= ઉપમાઅલંકાર.

,,–૧૮ નઘટે બેસુ રહેવું મળી=સુ=સાથે. ૨૪ વહેર્યું=ફાડયું; કાપ્યું.

૬–૬૭ કલિ–મલિનવૃત્તિ દમયંતીને છોડી જવા તરફ અને પ્રેમવૃત્તિ સાથે રહેવા તરફ એમ બે વૃત્તિઓ ઉલટાસુલટી દિશાએ નળને ખેંચવા લાગી. હિંદોળો જેમ બન્ને સામ સામેની દિશાએ આવજા કરે તેવી નળની સ્થિતિ થઇ. વારિનિધિ સં. પાણીનો ભંડાર, સાગર.

,,–૧૦ સર્પ કંચુકીને તજે જેમ–વર્ષે અથવા અમુક કાળે શરીર ઉપરની ત્વચા જીર્ણ થતાં સર્પ તે આખી ને આખી ત્વચા ખોલ ઉતારી દે છે. મેં–મારે પણ સર્પ–જેમ ત્વચાની કંચુકી તજે છે તેમ દમયંતીને તજવી જોઇએ. ૧૨ વમન=સં.=ઉલટી. ૧૩ નેટ=નક્કી, જરૂર.

૬–૧૪ ઉવાટે દોડયો સાસોટ–શ્વાસભેર સીધો સડસડાટ આડે માર્ગે

ઉતાવળો ઉતાવળો જતો રહ્યો. ઉ–નહિ,=વાટ–રસ્તો. પગરવટ પડેલી ન હોય એવી ભૂમિપર થઇને જવું તે.

૭—૪ કળીએ ચરણ ધરણનાં ભૂસ્યાં–આડી વાટે રાજા દમયંતીને ઉંઘતી મૂકી નાસી ગયો, પરંતુ પછી તેને બહુ શોક થયો. પોતાને પગલે તે પાછો ફરે પણ દુષ્ટ કલિએ ધરણ–ધરણી ઉપર પડેલાં તેનાં પગલાં ભુંસી નાંખી પાછા ફરવાનો રસ્તો–નિર્વાટ=વાટ રહિત કરી નાંખ્યો. નળ વડને ડાળે વળગી દમયંતી સંભારી ખૂબ રડ્યો.

૭–૧૩ પાડે બરાડા બળે દવાડા–દવાડા–દવ, વનમાં વાંસ વગેરે એક બીજા સાથે ઘસાઇને થતી આગ. નળરાજા દમયંતીને સંભારી રુદન કરતા હતા, એટલામાં દવમાં બળતા એક નાગના બરાડા સંભળાયા. બરાડા–બૂમ–પોકાર–અહિં ફુફવાડા, દુઃખના શ્વાસનો અવાજ–હાંફ, એવો અર્થ લેવાનો છે. થાકી ગયેલી અને તરસે સુકાઇ ગયેલે ગળે દમયંતી આમ બોલતી હશે, એવું જાણી રાજા તે તરફ ગયો. દવમાં નાગ તરફડતો હતો તેને દયા લાવી બહાર કાઢયો, કારણ કે–વહ્નિ–અગ્નિએ તેને નહિ બાળવાનું વરદાન આપેલું હતું.

પ્રાક્તન–પૂર્વકાલનું, આગલું.

કુમાર–નાગ, સર્પ. કદ્રુ=નાગમાતા. કર્કોટક નામનો નાગ નળે દવમાંથી બહાર કાઢયો, તે તેને ડસ્યો. નળનું શ્યાઇ ગયું. નાગને ઠપકો દેતાં તેણે ખુલાસો કર્યો કે, યાથી તમને ગુપ્તવાસ કાઢવો ઠીક પડશે. નાગ શાપથી દવમાં બળતો હતો, તે અનુગ્રહાનુસાર પામી નળને અસલ રૂપ લેવાને કામ લાગે જતો રહ્યો.

૯—૭ અશ્વમંત્ર-ઘોડાની રક્ષા કરવી, પાળવા અને હાંકવાની વિદ્યા તે. ખેડું-ખેડવું=કાપવું; ખુટાડવું, ચાલવું. શત-સં. સો. જોજન-યોજન=ચાર કોશ-ગાઉનું માપ તે.

,,-૧૧ પ્રકાશી=મોટેથી. કો સમે પ્રકાશી જાણતા તેહ, ખુલી રીતે. ૧૫ સ્વયંપાક=પોતાને માટે પોતાને હાથે રસોઇ કરી લેવી તે, પોતે જાતે રાંધવું તે.

૧૦—૨ કદરૂપ=કુબડું, નહિ રૂપાળું. ૩ સુકૃત-સારું કામ.

,,—૬ બૃહદશ્વ-એક ઋષિ. વનવાસ નીકળેલા પાંડવો વનમાં બૃહદશ્વ ઋષિના આશ્રમમાં ગયા અને યુધિષ્ઠિરે પોતાના વનવાસ તથા દુઃખને માટે શોક કરવા માંડ્યો ત્યારે તેમણે રાજાને આશ્વાસન મળે, તે માટે નલોપાખ્યાન સંભળાવ્યું.

,, -૧૫ વલે=હાલત. ૧૭ સાવજ-વાઘ. ૧૮ વાહો છો=છેતરો છો.

,, -૧૯ હાંહાંજી જાઓ છો હાડ-છેલ્લો-લાગણી રહિત રસ્તો લેવો, નિષ્ઠુર થવું. ૨૪ અવેવ=અવયવ.

૧૧—૬ કર્મે વાળ્યો આડો આંક-કર્મે હદ કરી, અવધી, અતિશય. ૧૧ રસના=જીભ.

,, -૨૨ રાફ-રાફડો-સાપનું દર.

૧૨—૧ શૂકર, રોઝ, ચિકારડાં-શૂકર=ભુંડ, સૂઅર. રોઝ=ઘોડાના જેવાં જંગલી કમઅક્કલ હરણ. ચિકારડાં-છિંકારવાં=વારંવાર છિંકો ખાય છે તેથી છિંકારવાં કહેવાય છે. એ પણ હરણ છે.

૧૩—૨ પશુઅરિ=પશુ-જનાવરનો અરિ=દુશ્મન=વાઘ. ૬ કયહું=કહિં. ૧૨ રીર=બૂમ, ચીસ.

,, -૧૫ કંઠે બંધાઈ કાચકી=પાણી વગર, ઝેર કે રોગને લીધે અથવા ભય કે શોકને લીધે ગળાનો કાકડો જડ જેવો થઇ જવો તે.

,, -૨૧ વૈદભીને વિષ ચઢ્યું નહિ-અજગરે જાંગ લગી પગ ગળ્યો તેમ છતાં વાસવ=ઇન્દ્રના વરદાનને લીધે ઝેર ચઢ્યું નહિ.

૧૪—૧ વિષધર=અજગર. વ્યાધ=પારધિ=पापर्द्धि=પાપ કરનારો, હિંસક, શિકારી.
,,—૩ જગજીતવું=ફાવી જવું; ઉત્તમોત્તમ કાર્ય સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ થવી. ૪ પ્રક્ષાલન=ધોવું તે. ૮ જીવાંતક=જીવનો કાળ=હિંસક, શિકારી, વ્યાધ.
,,—૨૨ વટેસારૂ=વટેમાર્ગુ—જમપુરના વટેસારૂ=મરવાને માર્ગે ચઢેલ. ૨૬ ઉવેખો=ઉપેક્ષા કરવી, નહિ ગણવું.
૧૫—૪ પારધી વેષમાં વરતો—પારધીની રીતે રહો. ૫ સદન—ઘર.
,,—૮ ધન્ય વિધાતા—અહોભાગ્ય. ૧૬ કમળાપત્ય=કમળા=લક્ષ્મી+પત્ય=પતિ=વિષ્ણુ. મધુસૂદન=મધુ=એક દૈત્ય—सुद्—સૂદન=મારવું—મધુને મારનાર વિષ્ણુ. ૧૮ મામ=મમત; પોતાપણું.
,,—૨૫ ભસ્મ થજો વ્યાધનું આપ=શરીર, કલેવર.
૧૬—૪ પાંગરો=ઝુલતી સેર, નાથણું. કેશનો પાંગરો ગુંથી ગ્રંથે=વેણીના બે ભાગ કરી તેની બે લટો ગુંથી લટકાય એવી સેરો બનાવી.
૧૭—૬ આજ રિપુને વહી જાય છે કૌતક કેરું પર્વ રે—હે નળ! આ પ્રમાણે થવાથી આપણા શત્રુઓને તો આપણી ફજેતી જોવાનો પર્વ—ઉત્તમ અવસર પ્રાપ્ત થયો છે. શત્રુ હસાવવા એ ઘટિત નથી.

૧૭—૧૨ ભૂપ રૂપને જાઉં ભામણે—હે રાજા! તમારા રૂપને વારી જાઉં છું.
૧૮—૬ દીઠે અડસેઠ વળે જાત્ર રે=પોતાના સ્વામી નળની એધાણી આપવા તેના ગુણ કથનમાં કહે છે કે તે એવા પુણ્યશાળી છે કે, જેમને જોતાં અડસેઠ તીર્થની જાત્રા વળે.
,,—૨૪ શાકિણી=સં—शाकिनी=અર્ધ દેવ જાતિની અથવા પિશાચ સ્ત્રી, દેવીની સખી—જોગણી.
,,—૧૭ વાંકી દષ્ટે=વિષયી નજરે.
૧૯—૭ ગજજૂથ=હાથીનું ટોળું. ૯ મેગળ=હાથી. ૧૧ કુત્સિત=નઠારું.
,,—૨૧ કૃત્સા=અશુભ કરનારી ડાકણ, દુષ્ટ—અશુભ પગલાંની પિશાચ સ્ત્રી.

૨૦–૧૩ ઢીમાં=મારથી માંસ સુજીને થયેલી ગડબો. ૧૪ સળ, સોળ–સોટી કે લાકડી વાગવાથી ચામડીપર પડેલો લાલ સૂજનનો આંકો.

૨૧—૫ પ્રભુતા તારા તનમાં રમે–શરીરાકૃતિપર પ્રભુતા=મોટાઇ–ખાનદાની દેખાય છે.

,,–૧૭ હવિષ્યાન્ન–હોમમાં વપરાતાં અન્ન–જવ, તલ વગેરે. ૨૦ આમાન=आमान्न–કાચું અન્ન.

,,–૨૨ હવિષ્યાન્ન જમે ને અવની સૂએ, દેહદમન કરી દિન ખૂએ=જવ વગેરે ખડ ધાન્ય ખાવાં. જમીન પર સુવું અને શરીર કષ્ટી કરવી એ વિયોગી–દુઃખાનું વ્રત ગણાય છે, તે પ્રમાણે દમન કરીને દમયંતી માસીને ત્યાં દિન ખૂએ=દિન ગાળતી. ખોવું=ગુમાવવું.

૨૨–૧૦ ભ્રાંત=શક, વહેમ.

,,–૧૨ પૃથ્વી જાશે રસાતાળ–અતિ બુરાઈથી પૃથ્વી પણ બુડી જાય એમ કહેવાની પરંપરા છે; તે પરથી દમયંતી પોતાના પર હારની ચોરી ચઢાવતી ઇન્દુમતીને કહે છે કે, આવા આળથી તો પૃથ્વી રસાતાળ–નીચેમાં નીચેના પાતાળમાં જતી રહેશે.

,,–૧૩ સ્વામીદ્રોહી પડે કુંભીપાક=યમ ભૂમિમાંનું એક નરકસ્થાન.

૨૩—૧ આંખ ભરવી=રોવું, રુદન કરવું. ચોરી કરવી આંખ ભરવી=સામાં ઓશિયાળાં કરવાં.

,,–૨૩ સંધાતી=સાથી. કરતુ=કર્મ.

૨૫—૮ માધવી, કેશવી=દમયંતીની બાળપણની સખીઓ.

૨૫—૪ જોગવટો=જોગીપણું. ૮ ક્ષિતિ=પૃથ્વી–ક્ષિતિફેરો છેક–પૃથ્વીના છેડા સુધી શોધ કાઢવાને સેવકો મોકલ્યા.

૨૬–૧૭ નીર આવે નેણું અષાડ=આશાડના મેઘની ધારાઓ વરસે તેમ, આંખમાંથી નીર–પાણી આંસુ પડે.

૨૭–૧૯ રાય ભર્યો અહમેવ=હુંપણું. હું રાજા છું, સમૃદ્ધ છું ને મને યોગ્ય એવું દાન આપું છું.

૨૯–૧૪ સુણી માસી ધરણીઢળી–દમયંતીની હકીકત જાણી તેની માસી ધરણી–પૃથ્વી અને ઢળવું=પડવું-જમીન ઉપર પડી ગઈ અર્થાત્ મૂર્છા પામી.

૩૦–૬ વસતું લેખ્યું વન–ગામ–શહેર નહિ પણ ઉજડ વન હોય એમ ગણ્યું.

,,–૧૧ તેણે દુઃખે=તે દુઃખથી.

,,–૧૮ ગોઝારી=ગૌહત્યારી.

૩૧–૧૮ એ। હસ્તી સાંકળ લાંગર્યા–લાંગરવું–બાંધવું, આંટીઓ દઇને જકડવું.

૩૨– દમયંતી પિતાને ઘેર આવી, કુટુંબી હરખ્યાં અને બાહુંઆં બાળ માતાને મળ્યાં; એટલો પ્રસંગ આ ૫૦ કડવામાં છે.

૩૪–૭ સાધુ પુરુષને સૂઇ ન રહેવું=સજ્જન–સચ્ચરિત પુરુષને=પુરુષે-વહેલા ઉઠવું ને પ્રભુ ભજવા.

,,–૧૪ અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું–આ જ્ઞાન પદમાં એકેશ્વર દર્શાવ્યો છે અને જેમ હાર, કુંડળ અને કડાં વગેરે જુદે જુદે ઘાટે ને નામે ઓળખાતાં હોવા છતાં બધાંજ આખર સોના સ્વરૂપ છે તેમ શ્રીહરિ–પરમાત્મા જુદે જુદે અનેક નામ રૂપે લોકોથી ઓળખાતો–ભજાતો હોવા છતાં એકજ છે.

૩૪—૪ માવઠાંની જેમ વૃષ્ટિ વૂઠી–જ્યાં લગી આત્માનું તત્ત્વ જાણવામાં આવતું નથી ત્યાં લગી માવઠાની=કઋતુની શિયાળાની વૃષ્ટિની માફક બધું નકામુંજ છે એમ.

૩૪–૧૨ તત્ત્વ દર્શન વિના ચિંતામણિ જન્મ ખોયો–નરસૈં મહેતો કહે છે કે, જુદી જુદી અનેક વિધની સાધનાઓ કરવા છતાં તત્ત્વથી પરમાત્માને પિછાણ્યો નહિ તો, રત્ન ચિંતામણિ જન્મ=ચિંતામણિ=જે ઇચ્છીએ તે આપે એવું રત્ન, તેના જેવો જન્મ, તે ખોયો–એળે ગયો જાણવું.

,,–૨૦ તાળી લાગવી=એકજ વાતમાં નિમગ્ન રહેવું, એકજ તાને ભળતા રહેવું.

૩૪— નાગદમન–પૌરાણિક કથા એમ છે કે, યમુનાના ધરામાં કાળી નાગ રહેતો. તે કૃષ્ણ, ગોપકુમારો ને ગાયો વગેરેને જળપાન અને સ્નાનાદિ કરતાં પીડા રૂપ થઇ પડતો. આને દમવા–પીડવા માટે એકવાર ગેડીદડાની રમત રમતાં કનૈયાએ જાણી જોઇને દડો ધરામાં નાંખી દીધો, અને પછી દડો લઈ આવવાને મિષે તે ધરામાં પડયો. તે અંદર નાગ ભવનમાં પહોંચ્યો. નાગણીએ રૂપાળા બાળકને તે કેમ આવ્યો છે? એમ પૂછવા માંડયું તે પ્રસંગ 'નાગ-દમન' માં છે.

,,—૭ કોડીલો કોડામણો–હોંસી અને હોંસ કરાવવા જેવો મોહક; ૧૨ દોરીઓ=દોરો. રૂપાળો, વરણાગિયો.

૩૬—૨ મને મારો 'રામજી' ભાવે રે, અહિં 'કૃષ્ણજી' શબ્દ બેસત, બહુ યુક્ત ગણાય. કૃષ્ણાવતાર પણ વિષ્ણુનો છે અને વૈષ્ણવ ધર્મ વિષ્ણુભક્તિવાળો છે, એટલે શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણાવતારે મુખ્ય ગણાવા છતાં વિષ્ણુના અન્ય અવતારો પણ વૈષ્ણવોને આરાધ્ય ને પૂજ્ય હોવાથી રામ શબ્દ સાર્થ છે.

,,–૧૭ ચુંદડી ઓઢું ત્યારે રંગ ચૂવેરે, રંગબેરંગી હોય–સંસારમાં પડું તો સંસારના રંગમાં રહેવું પડે અને એ રંગ પાછો બેરંગી પણ થાય, પરંતુ જો કાળો કાંબળો ઓઢું તો તેને–દુજો=બીજો ડાઘ જ લાગે નહિ, અર્થાત્–વૈરાગ્ય છે તેજ અભય છે–પ્રપંચ ભયવાળો છે, તે મારે ન જોઇએ.

૩૭–૧૦ એક અખીણુ બીજો સંસારી રસ–અખો બડો વેદાંતી કવિ હતો. તેને વેદાંતનો સારો ઉંડો બોધ હતો, તે તેણે સહેલી અને રમુજી પણ ઠોકદાર ભાષામાં ગુજરાતને બોધ્યો છે.

,,–૨૧ ઉજડ ખેડે વાગ્યો ઢોલ–ખેડું=ગામ. નહોય ત્યાં જણાવવું તે. ભ્રમ–આભાસ પાછળ લોક દોડે છે એમ.

૩૧—૧ આંધળો સસરો ને શણગટ વહુ–કાર્ય કારણ સમજ્યા વગર

જ લોક ગતાનુગતિક રીતે દોડે છે, અર્થાત્ સસરો આંધળો હોય ત્યાં મોઢું દેખાવાનું કારણ નથી તેમ છતાં વહુ શણગટ–ઘુંઘટો કાઢયા કરે છે. ૨ આંખનું કાજળ ગાલે ઘસ્યું–કયાંની વાત કયાં લગાડી દેવામાં આવે તે. શ્રોતા ને વક્તા બેઉ આંધળે આંધળું ચલાવ્યે જાય છે અને તેમાંથી કંઇ તત્ત્વ–સાર મળતો નથી.

,, —૩ ઉંડો કુવો ને ફાટી બોખ, શીખ્યું સાંભળ્યું સર્વે ફોક–તત્વજ્ઞાન ગહન વિષય છે તેમાં કહેનારા અને સાંભળનારા તાત્પર્યાર્થ સમજે કે સમજાવી જાણે એવા હોતા નથી, એટલે ઉંડા કુવામાં ભરાયેલી બોખ–કંતાણની ડોઇ–કાણી–ફાટેલી હોવાથી ઉપર ખેંચી લાવતાં લાવતાં તો બધું પાણી વહી જાય છે અને કંઇ હાથ આવતું નથી. કથાવાર્ત્તાઓ વાંચનારા અને સાંભળનારાઓ જોઇએ તેવા ખંતી નહિ હોવાથી જ્ઞાન–તત્ત્વ સમજાતું નથી એટલે બધો વખત ને શ્રમ વ્યર્થ જાય છે, એમ કવિનું કહેવું છે.

,, —૭ મહાકવિ પ્રેમાનંદ કૃત સુદામા ચરિત્રમાંથી સુદામાની સ્ત્રી તેમને તેમના બાળસ્નેહી શ્રીકૃષ્ણને મળવા જવાનું કહે છે અને તે સંબંધી સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચે વાદ ચાલે છે ત્યાંથી પ્રસ્તુત પ્રસંગ શરૂ થાય છે.

,, –૧૩ ખડધાન–સામો, કાંગ, ચણો વગેરે ખડ–ઘાસ–ઘાસિયા ધાન્ય કહેવાય છે. સુદામો કહે છે કે—જેવું કર્મ તેવું ફળ, જેવું વાવ્યું હોય તેવું લણાય. આપણે ખડધાન વાવ્યું છે તો પછી શાળ=ચોખા કયાંથી ખાઇએ ?

,, –૨૨ મારું જડ થયું છે મંન–સુદામાની સ્ત્રી કહે છે કે–દૈવ ઉપર આધાર રાખવો એ જ્ઞાન તો મને ગમતું નથી, અને મારું મન એની સામે જડ થઇ ગયું છે.

૪૦—૧ ઉખળે ધાલી ઓખણી–ઉખળે=ખાંડણીએ. ઓખણી=છડી, ખાંડી, તાંદુલ=ચોખા.

,, —૩ છોવાવું=અડકાવું, અપવિત્ર થવું.

,, –૨૧ ગરીબ–નિર્ધન–સુદામાને જોઇ લોક, સ્ત્રીઓ અને બાળક હસવા લાગ્યાં. મશ્કરીમાં કોઇ તેમને ઈંદુ=ચંદ્ર અને કોઇ કામ–બહુ સ્વરૂપવાન કહી ચેષ્ટા કરવા લાગ્યાં.

૪૧—૨ ઋખી–ઋષિ. યજુર્વેદીઓ ष ના ख ઉચ્ચાર કરે છે તે પરંપરાને લીધે પ્રાચીન સાહિત્યમાં ष ને ख તરીકે લખવામાં આવે છે.

,, –૨૪ તળાંસવું=ચાંપવું, દબાવવું.

૪૨—૨ પિંગળ=પીળું. ૧૬ કંદર્પ=કામદેવ. ૨૧ આંસુ શ્રાવણને વરે= કૃષ્ણને જોઇ શ્રાવણે જેમ નેવ ટપકે તેમ સુદામાને હરખનાં આંસુ આવ્યાં.

૪૨–૨૪ ઋષિજી લીધા હૈડા સાથરે=હૃદયે ચાંપ્યા.

૪૩—૬ વાંકાબોલાં–મશ્કરીખોર, ટોળી, ઠઠ્ઠાબાજ. ૮ સાંધો=પીઠી, ઉપટણું.

,, –૧૪ ચમર કરે ચક્રપાણિ–ચમર=હિમાલયમાં ગુચ્છાદાર પુંછડાવાળી ગાયો (યાક) થાય છે. તેના ધોળા લાંબા વાળની ચમરી બને છે. ચક્ર+બહારની બાજુએ ધારવાળું ચકરડા જેવું હથિયાર. પાણિ=હાથ. ચક્ર નામનું હાથિયાર જેમના હાથમાં રહે છે તે–વિષ્ણુ.

,, –૨૩ હરિ બ્રહ્માદિકને નાપે=હરિ=વિષ્ણુ–બ્રહ્મા આદિ દેવોને પણ નાપે–ન આપે, કવિતામાં ન–ના સાથે આગલો સ્વર મેળવી દેવામાં આવે છે; સખી નાથ નમેરો નાવ્યો.'

૪૪–૧૭ આપણ સુતા એક સાથરે–સાથરો=ઘાસનું બિછાનું.

,, –૨૨ ખોડ=મોટું અને જાડું ઝાડનું થડ.

૪૫–૧૧ અઢળક ઢળવું=બહુ મહેરબાની કરવી; બહુ નમવું. 'મારો વ્હાલો અઢળક ઢળિયા રાજ, સમ ખાય શામળિયો.'

,,–૧૬ ભવની ભાવટ=આખા જન્મની પીડા–સંતાપ. 'ભવની ભાવટ ભાગે છે.'

૧૮ ઓડવું=આડે ધરવું, વારવું.

,,–૨૪ ભરમ ભાંગવો=રહસ્ય–છાનું ઉઘાડું–જાહેર કરવું; ભારમાં દાબ્યુંદુબ્યું હોય તે ખુલ્લું કરવું.

૪૬—૫ પારસ કે રત્ન–એવી તે કેવી કિમતી ભેટ છે, એમ જાણી તેને પારસમણિ કે રત્ન તુલ્ય માને છે. પારસમણિ માટે એમ કહેવાય છે કે, તે લોઢાને અડે તેનું સોનું થઇ જાય.

,,–૧૯ ઉડી છાપરી આકાશ–શ્રીકૃષ્ણે ભાવથી સુદામાના તાંદુલ મોંમાં મૂક્યા એટલે પણે સુદામાપુરીમાંની ઝુંપડી આકાશમાં ઉડી ગઇ ને તેને ઠેકાણે મહેલ બંધાઈ ગયો. બીજે બૂકે=કોળીએ મહેલને યોગ્ય વૈભવ થયો, વગેરે.

૪૭— જસોદા વિલાપ–આ નાગદમનમાંનો પ્રસંગ છે. શ્રીકૃષ્ણે યમુનાના ધરામાં ઝંપલાવ્યું તે સમાચાર ગોપ બાળે ગોકુળ મોકલ્યા ત્યારે જસોદાજી ધરાપર આવીને વિલાપ કરે છે, તે પ્રસંગ. કાલિંદી=જમના; નીપનો=નીપજેલો, ૧૭ હીસી વિયોગે હીજરાઇ હીજરાઇને.

,,–૨૪ મખાંતર=મિષ, બહાનું.

૪૮—૩ કટક=લશ્કર. ૫ નાંધડિયા=નાના, બાલુડા.

,,–૨૦ અજાતણાં જૂથ મળિયાં, પંચાનન મળિયો એક=અજા–બકરાં–જૂથ=ટોળાં. પંચાનન–સિંહ. ૨૫ મદનમનોહર=મદન કામદેવના જેવા મનોહર=મન હરી લે એવા–અતિ રૂપાળા, રઢિયાળા.

૪૯–૧૧ હાકે ઈન્દ્રનું જાયે ઓસાન–બાણુની હાક વાગતાં ઇન્દ્રની હિંમત પણ હઠી જાય. ઓસાન=હિંમત, હામ. ૨૪ મૌઅર= **मौरजिक-मुरज** ઉપરથી, મોહર. વા ફુંકીને વગાડવાનું વાદ્ય, મોરલી. વાદીઓ આ વાદ્ય રાખે છે. મણિધર=સાપ. મૌઅરનો સૂર સાપને બહુ પ્રિય હોય છે. એમ કહેવાય

છે કે, એક જાતના મોટા સાપને માથે મણિ–ચકચકે એવું ભીંગડું હોય છે.

૫૦—૮ પડતાળ્યા–ઝાપટયા, સામા માર્યા. **प्रति+ताड्**=સામે ઠોકવું–મારવું. ૧૦ લઘુ=નાનો. કેસરી=સિંહ. અનિરુદ્ધને નાના સિંહની ઉપમા આપી છે. ૧૪ ઉકળી=ગરમ થઇને.

,,–૧૭ આયુધ+ધારા=ઝડી, ઉપરા ઉપરી ધારની માફક પડવું તે

૨૦ હલકાર=ધસારો, જોરથી આગળ વધવું તે.

૫૧—૧ કોઇને હણ્યા ભોગળને ભડાકે–ભડાકો–વેગવાળો પ્રહાર: ઝાટકો, સપાટો. કેટલાકને–ભોગળ=બારણાની આડી–મોટું ઝુધું, તેને વેગવાળે પ્રહારે મારી નાંખ્યા.

,,—૬ ભડ=**भट्ट**=યોદ્ધો, બળિયો. ભડ ગાજ્યોને પડયું ભંગાણ. વૃત્યનુપ્રાસ છે. એક સ્થાન ને સમઉચ્ચારના શબ્દોવાળી રચના તે. દદામું=**डिंडिम**=સૈન્ય પ્રયાણ વખતે મોંખરે વગાડવાનું ઢોલ–નોબત.

૧૪ સહસ્રહાથ=બાણાસુર.

૫૨—૭ ઝુઝે=લડે. ઝુઝવું=જુધ કરવું.

૫૩–૧૧ મોર=શિરોમણિ, મુગટ. ૧૩ અડવાણું=પગે ઉઘાડું.

૧૬ અલખત=લક્ષ્મી, સમૃદ્ધિ.

૫૩–૨૩ અગમનિગમ—**आगम**=શાસ્ત્ર+**निगम**=વ્યવહારનું શાસ્ત્ર, ન્યાયસિદ્ધ વિચાર તે; શાસ્ત્ર અને વ્યવહાર વગેરે જાણવાપણું. શાસ્ત્રાનુસાર વર્તવાનું જાણપણુ.

૫૪–૧૬ દિનરેણુ=દિવસ ને રાત–રાતદહાડો–હમેશ.

૫૫—૧ ઠાઠમાળ–ઠાઠ; ઘણા દાગીના વગેરેનો ઘચુંબલો કે ભરાવ. ૨ આળપંપાળ.

,,–૨૬ આણીઝેર=દ્વેષ લાવી.

૫૬—૫ મીરાં મળવાનું કહાવ્યું–મીરાંએ. ૬ સવારું=ઝટ, વહેલું–સમજાયું.

૫૭—૧ સોહોર=સૂર, અવાજ, ઘોર. ૫ સાંસરું=આરપાર. ૧૭ ગતવિહીણાં=વિહોણાં.

૫૮–૧૫ તેને કોણ મારી શકે–ચાખી શકે. ૨૦ નિભાડો=માટીનાં વાસણ પકવવાની ભઠ્ઠી.

૬૦–૧૬ લખચોરાશી કેરું લગડું, તાણી માથે લીધુંજી. તાણી પીઠે લીધુંજી–ગધેડાની પીઠની બેઉ બાજુએ ઝુલતું રહે એવું માલ ભરવાનું સાજ તે લગડું–પીઠની બન્ને બાજુ રહે એવી ગુણ –ઝોળી. લાકડાના ચોકઠા વચ્ચે ગુંથેલી જાળીદાર ઝોળી.

૬૧—૭ ઝંપલાવવું=આંખો મીચીને પડવું. ૮ અર્જુનને. ૧૨ થઇ ગર્દ=ગુલતાન, એકરસ. બ્યુગલ=તતુડું, રણતુર. અંગ્રેજી શબ્દો નર્મદના વખતથી સાહિત્યમાં દાખલ થયા.

૬૩—૮ છીપતણાં સંતાન=મોતી.

૬૩—૯ ગાંધર્વ તેના ગુણ—ગાય–ગાંધર્વ દેવલોકના ગવૈયા. તેનાં ગુણ ગાન ગાય.

૬૪—૮ રવિદૂત=અરુણ.

૬૫–૨૨ ઉરપારો–મનરૂપી પારો, વિગુણ=વિપરીત ગુણવાળું–નહિ સમગુણનું એવા ચિત્તસ્થલમાં સ્થિર થાય નહિ એમ.

૬૬—૨ વિનિમય–અદલોબદલો, આપ લે.

૬૭–૧૧ નિષ્કૃતિ–છુટકો, મુક્તિ. ૧૫ હૃદયશલ્ય–અંતરનો ખટકો. શલ્ય–બાણ, ફાંસ. ૨૩ પંચત્વ પામ્યા–મરણ પામ્યા.

૭૫—૫ મોહતી–મોહ પામતી.

૮૦—૯ ત્યારે પ્રભુતા સંચરશે=ત્યારે મોટાઇ આવશે.

૮૧—૪ પ્રેમના પાત્રો=પ્રેમીઓ.

,,—૮ નિમંત્રણ=નોંતરાં, આમંત્રણ.

,,—૮ અનાદર=**अन्+आदर**=સંમાન નહિ દેવું તે, અવગણના.

,,—૧૧ સુહૃદ=મિત્ર, દોસ્તદાર.

,,—૧૨ બાહ્ય પ્રેમી=ઉપરચોટિયા, દેખાડો કરનારા.

,,—૧૬ પ્રતીતિ=ખાતરી.

શુદ્ધિપત્ર.

પાનું.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧	૨	માર	મારાં.
૪	૨૦	અધેરા	આધેરા.
૬	૨૨	ફરી	ફરી.
૭	૧૪	લાહ	લોહ.
૮	૧૭	કુદ્દુકુમાર	કદ્દુકુમાર.
૧૦	૩	આએ	ઓએ.
૧૦	૧૪	કમ	કેમ.
૧૨	૧૯	આસુએ	આંસુએ.
૧૬	૬	કાંતક	કૌતક.
૧૭	૬	અજ	આજ,
,,	,,	કરું	કેરું.
૨૦	૧૭	ઉલ્લસીરે	ઉલ્લાસીરે.
૩૦	૧૩	સથરોરે	સાથરોરે.
૩૩	૯	સભાવવા	સંભાવવા.
૩૭		આખો	અખો.
૪૮	૧૯	તરા	તારા.
૪૯	૧૨	ચાક	ચાકે.
,,	૧૪	બ્હતો	બ્હીતો.
૫૦	૨	પે	પેખી.
,,	૧૭	કરસી	ફરસી.
૫૨	૬	ક્રીચક	કીચક.
,,	૧૩	પાળ	પાળે.
૫૫	૫	માતનરે	માતનેરે.
૫૬	૨	સરણુ	સરખું.

,,	૩	પ્રેમ	પ્રેમે.
,,	૧૯	હૃદયના	હૃદયની.
૫૮	૨૦	માજારી	માર્જારી.
,,	૨૩	પારધ	પારધિ.
૬૧	૧૭	સિંકદર	સિકંદર.
૬૪	૪	ઠરીયે	ઠરીને.
,,	૬	ભાગવે	ભોગવે.
૭૨	૧૩	નિઃશક	નિઃશંક.
૭૩	૪	દ્રુતવિલંબિત	દ્રુતવિલંબિત.
૭૪	૧૦	વાદળા	વાદળી.
૭૮	૧	રંકધરે	રંકઘરે.